

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Regentenwerk : vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850

Lauret, L.B.

Citation

Lauret, L. B. (2020, June 17). *Regentenwerk : vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850*. Uitgeverij Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/119361>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/119361>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/119361> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Lauret, L.B.

Title: Regentenwerk : vergaderen in de Staten-Generaal en de Tweede Kamer, 1750-1850

Issue Date: 2020-06-17

Noten

Inleiding

239

- 1 Nationaal Archief, Den Haag, Familiearchief Collot d'Escury, nummer toegang 1.10.21, inv.nr. 136, Stukken van Hendrik Collot d'Escury als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 1818-1830 1 pak.
- 2 L. Price, 'Regents, office-holders and the *Unie*', in: I.J.A. Nijenhuis, e.a. (red.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur* (Den Haag 2010) 11-26, aldaar 14-17; H.G. Koenigsberger, *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001) 276-285.
- 3 N.C.F. van Sas, 'De representatieve fictie. Politieke vertegenwoordiging tussen oude orde en moderniteit' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 397-407, aldaar 398 en 403; H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 103 en 131-132; M. Lok, "Un oubli total du passé? The political and social construction of silence in Restoration Europe (1813-1830)' *History & Memory* 26:2 (2014) 40-75, aldaar 50; J. Oddens, *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland, 1796-1798* (Nijmegen 2012) 14.
- 4 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 50. Recent schatte historicus Olaf van Nimwegen dat ongeveer 1900 aanzienlijke burgers en edelen in de Republiek tegelijkertijd deel hadden aan het bestuur. Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017) 56; NL-HaNA, Hoop, van der, 1.10.42, inv.nr. 1. Zie voor een kritische reflectie op de twijfel van Te Velde over de betekenis van historische parallellen tussen vroegmoderne en hedendaagse bestuurders: J. den Hollander, 'Nog steeds regenten. Maatschappijkritiek veertig jaar later', in: D.J. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek* (Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, z.j.) 85-96; vgl. J. Rogister, 'La résonance des parlements de l'Ancien Régime au XIXe siècle' *Parlement(s), Revue d'histoire politique* 15:1 (2011) 105-113.
- 5 R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979) 17-37; Van Sas, 'Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme', in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 145-163, aldaar 157-161. In Duitsland

signaleerde historica Barbara Stollberg-Rilinger in haar conceptuele geschiedenis over politieke representatie in het Heilige Roomse Rijk dat traditionele instituten door nieuwe denkkaders gelegitimeerd konden worden, terwijl omgekeerd de nieuwe ideologieën zich binnen traditionele kaders konden ontwikkelen. B. Stollberg-Rilinger, *Vormünder des Volkes? Konzepte landständischer Repräsentation in der Spätphase des Alten Reiches* (Berlijn 1999) 17-19.

- 6 Van Sas, 'Nederland. Een historisch fenomeen', in: idem, *De metamorfose*, 17-39, aldaar 18-19.
- 7 F. Grijzenhout, e.a. (red.), *Het Bataafse experiment: politiek en bestuur rond 1800* (Nijmegen 2013); J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001); M. van der Burg, *Nederland onder Franse invloed: culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2009); J. Oddens, e.a. (red.), *The political culture of the Sister Republics, 1794-1806: France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam 2015); H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988). Zie voor een waardevol historiografisch overzicht van lokale geschiedschrijving over het revolutietijdvak J. Oddens, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden' *TvG* 130:4 (2017) 565-591.
- 8 Oddens, *Pioniers*, 258; J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013) 47-72. Zie voor een politicologische analyse van de twee referenda voorafgaand aan 23 april 1798: J. de Jong, *Democratie in de kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet, 1797-1798* (Nijmegen 2018) 185-232.
- 9 I. de Haan, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie, Universiteit Utrecht 2004) 6-13; vgl. M. Bregnsbo, e.a. (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic political cultures, 1740-1820* (Franham 2011) 125-148; N. Scholz, *Imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (Darmstadt 2006) 58-84; Sh. Kroen, *Politics and theater: The crisis of legitimacy in Restoration France* (Berkeley 2000) 40-58.
- 10 J. Pollmann, *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017) 10, 51-54 en 192; K. Davis, *Periodization and sovereignty. How ideas of feudalism and secularization govern the politics of time* (Philadelphia 2008) 15 en 87-102. Zie voor een toepassing van deze inzichten op 1813: M. Lok, "'Een geheel nieuw tijdvak van ons bestaan.'" De herinnering aan de Nederlandse Opstand en de temporaliteit van "1813" *DNE* 38:2 (2014) 67-82, aldaar 82.
- 11 Van Sas, "'Onder waarborging eener wijze constitutie.'" Grondwet en politiek, 1813-1848', in: idem, *De metamorfose*, 459-480, aldaar 479; J. van Zanten, *Koning Willem II: 1792-1849* (Amsterdam 2013) 480-485 en 523-554; R.A.M. Aerts, *Thorbecke wil het: biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018) 747-755; M. van de Waardt, *De man van 1848: Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2019) 348-351; J. Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 476-511. Zie ook: J. Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008) 194-196.
- 12 Turpijn, *Mannen van gezag*, 20-22. Zie ook: H. te Velde, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme'

- BMGN-LCHR 113:3 (1998) 322-343, aldaar 322-324; J. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004) 10-11 en 263-264.
- 13 Van Sas, "Onder waarborging", 477-478 en 492; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986) 1, 166-167; C. Tamse, C. en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk 1815-1830* (Brussel 1992) inleiding, 15-55, aldaar 18.
 - 14 J. Pollmann en H. te Velde, 'Introduction. New state, new citizens? Political change and civic continuities in the Low Countries, 1780-1830' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 4-23, aldaar 12.
 - 15 Van Zanten, *Schielijk*.
 - 16 De uitzonderingen zijn de uitstekende masterscriptie van M. Verhulst, 'Jaren van studie. De parlementaire praktijk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1820' (Masterscriptie Geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen 2013); Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 190-286; I. Secker, 'Onder koninklijke voogdij. De Tweede Kamer vindt haar plaats binnen de constitutionele monarchie', in: R.A.M. Aerts, e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015) 279-304.
 - 17 H. Righart, 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur', in: idem (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 11-26, aldaar 16 en 19.
 - 18 Te Velde, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis' *Groniek* 137 (1997) 391-402, aldaar 395-396; De Haan, *Politieke reconstructie*, 22-23; Turpijn, *Mannen van gezag*, 17. Carla Hoetink noemt in haar proefschrift in de verantwoording kort de grote mate van continuïteit in de cultuur en werkwijze van de Tweede Kamer sinds 1815. C. Hoetink, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018) 518-517 en 531. Parlementair historici buiten Nederland hebben al continuïteit gesignaleerd tussen vroegmoderne en moderne parlementaire culturen. A. Schulz en A. Wirsching (red.), 'Parlamentarische Kulturen in Europa – das Parlament als Kommunikationsraum', in: idem, *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Droste Verlag 2012) 11-28, aldaar 15; B. Stollberg-Rilinger, 'Parlamentarische Kultur und Symbolische Kommunikation. Grundsätzliche kommentierende Überlegungen', in: Schulz, *Parlamentarische Kulturen*, 91-102, aldaar 99; P. Seaward en P. Ihalainen, 'Key concepts for Parliament in Britain (1640-1800)', in: Ihalainen, e.a. (red.), *Parliament and parliamentarism. A comparative history of a European concept* (New York en Oxford 2016) 32-48, aldaar 33 en 45.
 - 19 Th. Mergel, 'Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik' *Geschichte und Gesellschaft* 28:4 (2002) 574-606, aldaar 605; B. Stollberg-Rilinger, 'Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung', in: idem (red.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* (Berlijn 2005) 9-24, aldaar 14.
 - 20 Oddens, *Pioniers*; Turpijn, *Mannen van gezag*; E. Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011); Hoetink, *Macht der gewoonte*.
 - 21 Voor Nederland: H. te Velde, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer' *DNE* 30:1 (2006) 35-47; vgl. B. Stollberg-Rilinger, 'Parlamentari-

sche Kultur', 91-102; K. Palonen, *The politics of parliamentary procedure: The Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Leverkusen en Londen 2014); S. Sanchez, *Les règlements des Assemblées nationales 1848-1851. Naissance du droit parlementaire moderne* (Parijs 2012).

- 22 P.B.M. Blaas, *Continuity and anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890-1930* (Den Haag 1978) in het bijzonder hoofdstuk 3 over de crisis die het traditiebegrip doormaakte aan het einde van de negentiende eeuw.
- 23 H. Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) 16.
- 24 S.J. Fockema Andreae (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964). Antropologe Charlotte Linde heeft betoogd dat voor bedrijven het narratief dat zij over hun eigen verleden construeren, bijdraagt aan de corporatieve identiteit en de uitstraling van het 'merk' naar buiten toe versterkt. Ch. Linde, *Working the past. Narrative and institutional memory* (Londen 2009). Zie ook: Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 40; R.A.M. Aerts, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009) 14.
- 25 In 2015 vierde de Tweede Kamer haar tweehonderdjarig bestaan met een nieuw gedegen overzichtswerk. Aerts (red.), *In dit Huis*. Zie voor de Eerste Kamer: A. Postma en B.J. Bonenkamp (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof: een gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1990); B. van den Braak, *De Eerste Kamer: geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998).
- 26 Price, 'Regents', 14. Zie ook: Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: idem, e.a., (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2013) 15-108, aldaar 18.
- 27 S. Groenveld, e.a., 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic' *International Review of Administrative Sciences* 76:1 (2010) 47-64, aldaar 47-48.
- 28 J.P. Meyer (red.), *Œuvres, papiers et correspondences d'Alexis de Tocqueville. Tome II, l'Ancien Régime et la Révolution* (Parijs 1952); P.M. Jones, *Reform and revolution in France. The politics of transition, 1774-1791* (Cambridge 1995) 238-240; Rogister, 'La résonance', 106.
- 29 H. van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Zierikzee 1979); A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990); M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999); M. Lok, Windvanden: *Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009); R. de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit: verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999); J. Moes, *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012).
- 30 G. de Bruin, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmo-

- derne Europa?' *BMGN-LCHR* 114:1 (1999) 16-38, aldaar 29-32; O. Mörke, 'De politieke cultuur van Duitsland en de Republiek: dezelfde wortels, een andere uitkomst', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 125-155, aldaar 133-144 en 155; W. van Vree, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Amsterdam 1997) 119.
- 31 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, hoofdstuk 7; idem, 'Het poldermodel. Een introductie', in: D. Bos, e.a., (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 9-29, aldaar 22-29.
 - 32 M. Prak en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel: een duizendjarige geschiedenis* (Amsterdam 2013) 12-15, 135-139 en 282. Zie ook: A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968) 120-138.
 - 33 B. De Munck, 'Mutations to the polder model. Critical reflections on 'exceptionalism' and continuity in the Low Countries' *BMGN-LCHR* 129:1 (2014) 112-124, aldaar 122.
 - 34 T. Otto en P. Pedersen, 'Disentangling traditions. Culture, agency and power', in: idem (red.), *Tradition and agency* (Aarhus 2005) 11-55, aldaar 33 en 36; R.R. Hagesteijn en E.Ch.L. van der Vliet, *Legitimiteit of leugen: achtergronden van macht en gezag in de vroege staat* (Leiden 1981) 6.
 - 35 T.S. Eliot, 'Tradition and the individual talent' *The Egoist* 6 (Londen 1919) 54-55 en 72-73. <https://www.bl.uk/collection-items/tradition-and-individual-talent-by-t-s-eliot> (geconsulteerd 10 juli 2019).
 - 36 NL-HaNA, Collot d' Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 3.
 - 37 T. Otto, 'Towards a theory of tradition and agency', in: Laura Picht, e.a., (red.), *The limits of change. Was ist der Wert der Beständigen Dinge* (Neofelis Verlag 2014) 31-47, aldaar 41-44; L. Verhey, *De constitutionele conventie: een blinde vlek in ons staatsrecht* (Oratie, Universiteit Leiden 2014) 13; H. te Velde, 'Culturele conventies in de parlementaire politiek', in: L. Verhey en G.J. Geertjes (red.), *De constitutionele conventie: kwal op het strand of baken in zee?* (Den Haag 2016) 29-40, aldaar 29.
 - 38 Vgl. M. Salber Philips, 'Introduction: What is tradition when it is not 'invented'? A historiographical introduction', in: idem en G. Schochet (red.), *Questions of tradition* (Toronto 2004) 3-30, aldaar 6-7; G. Schochet, 'Tradition as politics and the politics of tradition', in: M. Salber Philips en idem (red.), *Questions of tradition*, 296-322, aldaar 304-305; O. Morin, *How traditions live and die* (Oxford 2016) 40-41 en 144-155.
 - 39 In tegenstelling tot historici zijn bestuurskundigen veel meer geneigd uit te gaan van continuïteit binnen de ontwikkeling van instituten. Zij proberen in nieuwe onderzoeksmodellen juist de verandering van instituten te verklaren. J. Mahoney en K. Thelen, 'A theory of gradual institutional change', in: idem (red.), *Explaining institutional change: ambiguity, agency, and power* (New York 2009) 1-37, aldaar 4-7; K. Thelen, 'How institutions evolve: Insights from comparative historical analyses', in: J. Mahoney en D. Rueschemeyer (red.), *Comparative historical analyses in the social sciences* (Cambridge 2003) 208-240.
 - 40 R.A.M. Aerts, C. van Baalen en H. te Velde, 'Tweehonderd jaar Tweede Kamer',

- in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 13-36, aldaar 19; L. Jensen, *Vieren van vrede: het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016) 163; H. te Velde, "'De eeuw van Van der Palm!' Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie' *BMGN-LCHR* 135:1 (2020) 3-30.
- 41 M. Metcalf (red.), *The Riksdag: a history of the Swedish Parliament* (Cham 1988) 109-184; P. Ihalainen en K. Sennelfelt, 'General introduction', in: Bregnsbo (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution*, 18-27, aldaar 21-24; C. Jones (red.), *A short history of Parliament* (Woodbridge 2009) 170-192 en 249-270.
- 42 Een besluit een zaak buiten de notulen te houden, betekende dat iets buiten de reguliere vergaderstukken werd gehouden. Th. Thomassen, *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, deel 1 (Den Haag 2015) 202-206 en noot 298; vgl. J. Roelevink, 'Dit moet maar niet in de notulen... De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten op de klassicale verslaglegging tot 1620' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 19:2 (2016) 48-55; J.W. Veenendaal-Barth (red.), *Particuliere notulen van de vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot* ('s-Gravenhage 1987); H. Spanninga, *Gulden vrijheid?: politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012). De uitzondering op deze regel vormde het Engelse House of Commons: J. Peacey, 'Disorderly debates: Noise and gesture in the 17th-century House of Commons' *Parliamentary History* 32:1 (2013) 61-78, aldaar 62-65.
- 43 HTK 1815-1816, 28 december 1815, p. 47; 4 januari 1816, p. 58-59; *Bijl.* xx, p. 105. 'Besluit omtrent de extensie der Notulen.'
- 44 A. Reynaert, *Histoire de la discipline parlementaire. Règles et usages des assemblées politiques des deux mondes*, deel 1 (Parijs 1884) 323-328.
- 45 C. van Baalen en E. Tanja, 'In dienst van de Kamer. De ambtelijke ondersteuning van de volksvertegenwoordigers', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 193-222, aldaar 198-199 en 209; vgl. K. Rix, "'Whatever passed a parliament ought to be communicated to the public.'" Reporting the proceedings of the reformed Commons' *Parliamentary History* 33:3 (2014) 453-474.
- 46 Verhey, *De constitutionele conventie*, 7.
- 47 Vgl. Stollberg-Rilinger, 'Was heißt Kulturgeschichte des Politischen', 20.
- 48 Vgl. D. Gardey, *Le linge du Palais Bourbon. Corps, matérialité et genre du politique à l'ère démocratique* (Lormont, Le Bord de l'Eau 2015) 9-16.

1 In de politiek van de wieg tot het graf: de gedachtewereld van een regent

- 1 Gelders Archief 0479 Familie van Lynden van Hoevelaken 1, inv.nr. 57. Van zijn broer J.E.N. van Lynden van Hoevelaken, 1813-1822 1 omslag. Brief 16 november 1815.
- 2 H. Boels, 'Homines Novi?', in: P. Brood, e.a. (red.), *Homines novi: de eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 3-28, aldaar 22-25; A.M. Elias en P.C.M. Schölvinc, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810* (Amsterdam 1991).
- 3 Lok, *Windvanen*, 9-10; Knuttel 24142. *Aanmerkingen op de Grondwet voor de*

- Vereenigde Nederlanden (Dordrecht 1815) 18-19; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 345-346; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 201, p. 167-168. C.J. van Assen aan Groen, 1 juni 1829.
- 4 Y. Kuiper, 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de Nederlandse adel in de lange negentiende eeuw' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 19 (2012) 63-82, aldaar 67; R. van der Laarse, *A nation of notables: class politics and religion in the Netherlands in the nineteenth century* (Salford 1999) 12; vgl. W. Godsey, *Nobles and nation in Central Europe. Free imperial knights in the Age of Revolution, 1750-1850* (Cambridge 2004) met name hoofdstuk 2; A. Jardin en A. Tudesq, *La France des notables: 1815-1848* (Parijs 1972) deel 1, 43-86.
 - 5 L. Blok, *Stemmen en kiezen: het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987) 22; E. Witte, *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen 2014) 107; P.W. Meerts, *Kamerleden 1815-1830. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Leiden 1977) 36-40; idem, *Kamerleden 1814-1815* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Leiden 1978) 7.
 - 6 E.W. van Dam van Isselt, *Wespen. Eerste deel* (Amsterdam 1846) p. 82; vgl. Morin, *How traditions*, 169-184.
 - 7 J. Roelevink, 'Opklauteren naar het Binnenhof of rondbuitelen in de provincie. Loopbanen van bestuurders 1750-1850', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 123-146, aldaar 143; Van den Braak, *De Eerste Kamer*, 56-57.
 - 8 Zie tabel 1 en 2 achterin dit boek. Verschillende historici hebben voor de Bataafs-Franse tijd vastgesteld dat de periode tussen 1795 en 1813 op personeel vlak geen complete breuk met het verleden vormde. R. Sluijter, 'Erfelijk pluche. Continuïteit van de politiek-bestuurlijke elite van de Republiek in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 147-164, aldaar 153; Lok, *Windvanen*, 208-229; Oddens, *Pioniers*, 122.
 - 9 Vgl. K. Kuiken, "'Een hoogst verdienstelijk burger.'" Het leven van Mr. Frans Godard baron van Lynden, heer van Hemmen (1761-1845)' *Virtus* 13 (2006) 78-113; J. Baartmans, *Robert Jasper van der Capellen tot den Marsch (1743-1814). Regent, democraat en huisvader* (Hilversum 2010); M.A.M. Franken, *Willem Anne Schimmelpenninck van der Oye. Een notabel Gelders regent op het breukvlak der tijden (1792-1816)* (Utrecht 2011); A. Brunt en J. Haverkate, *Tussen twee tijden. Het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren 1809-1875* (Zwolle 2010); W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884)* (Wageningen 2008).
 - 10 Otto, 'Disentangling traditions', 33 en 36; J.P. Walsh en G.R. Ungson, 'Organizational memory' *The Academy of Management Review* 16:1 (1991) 57-91, aldaar 63-65.
 - 11 NL-AhGldA 0479 Familie van Lynden van Hoevelaken, inv.nr. 57, brief 13 november 1816.
 - 12 W. Velema, *Republicans. Essays on eighteenth-century Dutch political thought* (Leiden 2007) 163-164.

- 13 Vgl. Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 75.
- 14 Knuttel 19811. *L'ex-Régent Zélandois démasqué* (1781).
- 15 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel v, p. 107; Gabriëls, *De heren als diena-*
ren, 329 en 506.
- 16 Zie voor een voorbeeld van familiebelangen bij de verdeling van bestuursfunc-
ties: G.J. van Hardenbroek, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek,*
heer van Bergestein, 1747-1787. A.J. van der Meulen ed. (Amsterdam 1910) deel
III, p. 444-445. Utrecht en Groningen waren berucht om hun despotisme en
nepotisme. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 247 en 339. Zie ook: J. de Jong, *Een*
deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw (Utrecht
1987) 171-178; L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de ze-*
ventiende en achttiende eeuw (Amsterdam 2004) 145-146; P. Knevel, *Het Haagse*
bureau. 17e-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang (Amsterdam
2001). Het stadhouderlijk bestel in de Republiek sloot in de tweede helft van de
achttiende eeuw met dit stelsel aan bij een gangbare bestuurscultuur aan andere
Europese hoven. J. Adams, *The familial state. Ruling families and merchant ca-*
pitalism in early modern Europe (Ithaca en Londen 2005) 164-166; B. Stoll-
berg-Rilinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (Mün-
chen 2017) 189-197.
- 17 G. Vermeesch, 'Capability, patrimonialism and bureaucracy in the urban admi-
nistration of the Low Countries (c. 1300-1780)', in: J. Hartman, e.a. (red.), *Public*
offices, personal demands: Capability in governance in the seventeenth-century
Dutch Republic (Cambridge 2009) 53-79, aldaar 77; Adams, *The familial state*,
138, 145-154, 160-163; L. Kooijmans, 'Patriciaat en aristocratisering in Holland
tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De*
bloem der natie: adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden (Meppel 1987)
93-103, aldaar 94-96; N. Randeraad en D.J. Wolffram, 'Constraints on cliente-
lism: The Dutch path to modern politics, 1848-1917', in: S. Paitonni (red.), *Clie-*
ntelism, interests, and democratic representation: The European experience in his-
torical and comparative perspective (Cambridge 2001) 101-121, aldaar 103-104.
- 18 Vermeesch, 'Capability, patrimonialism', 64; M. Prak, 'Burgers in beweging.
Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748' *BMGN-LCHR* 107:3
(1991) 365-393, aldaar 391; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 117-119; Knuttel 19462.
Politieke Brieven [...] in hoeverre de cumulatie of ophoping van veele ampten op
een persoon nuttig of schadelijk zij (Utrecht 1780).
- 19 Knuttel 20302. *Het verkorte gezag of de weg tot ampten, zijnde een Hollandsche*
Droom, gedroomt onder een Orangeboom, hoog van Takken en digt van Blade-
ren. Maar ziet! Hij verdorde (1782). Dit pamflet is verzameld door het latere
Tweede Kamerlid Warin: Het Utrechts Archief 274 Familie Ortt, inv.nr. 207,
PDF 91 (dergelijke nummers corresponderen met het digitaal raadpleegbare be-
stand van het Utrechts Archief); Gabriëls, *De heren als dienaren*, 83; S. Klein,
Patriots republikanisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787) (Amsterdam
1995) 105.
- 20 *Gedenkstukken*, deel 3, n. 905, p. 1191. De Prins aan de oude regenten, 26 decem-
ber 1801; Van der Laarse, *A nation of notables*, 12; J. Aalbers, 'Willem Anne Spaen
van Hardestein en de voormalige riddermatige adel (1806-1813)', in: Prak, *De*

- bloem der natie*, 104-128, aldaar 106-109; H. Wassenaar, 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)' *Virtus* 1 (1993/1994) 4-11, aldaar 8.
- 21 *Gedenkstukken*, deel 4, band 1, n. 257, p. 277-279. Nieuwsbericht van Bosset, 7 mei 1805; J. Postma, *Alexander Gogel (1765-1821). Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017) 208.
 - 22 Y. Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', in: J. Frieswijk, e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam 1998) 105-141, aldaar 120; NL-AhGldA, 0439 Huizen Waardenburg en Neerijen, inv.nr. 371, lijst van personen geschikt geacht als leden van het Wetgevend Lichaam en van de Staatsraad, 1806. 1 omslag.
 - 23 Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 74.
 - 24 Roelevink, 'Opklauteren naar het Binnenhof', 128; Price, 'Regents', 21; A.J.C.M. Gabriëls, 'Betrouwbaar of bekwaam. Ideologie en professionalisme bij de keuze van generaals voor het nieuwe Nederlandse leger, 1814-1815' *TvG* 126:1 (2013) 34-55, aldaar 38-39; P. Janssens, 'De restauratie van de adelstand in het Koninkrijk der Nederlanden' 12:3 *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1981) 389-421.
 - 25 Zijn broer J.C.E. van Lynden werd Gouverneur van Gelderland in 1814 en zijn neef F.G. van Lynden van Hemmen werd in december 1813 Hoofd van de Domein Administraties. Een andere neef, J.H. van Lynden van Lunenburg, zette na 1814 zijn loopbaan voort in de Raad van State (1814-1831), de Eerste Kamer (1831-1849) en als dijkgraaf van Lekdijk Bovendams (1815-1853). Van der Laarse, *A nation of notables*, 16; M.J.F. Lindeijer, 'Koning Willem I en de Gelderse adel: een vergissing?' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 4:2 (1997) 60-62.
 - 26 G. Hooykaas, 'Oude tradities en republikeinse reflexen na 1813', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 111-122, aldaar 112; G.K. Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften* (Den Haag 1901) deel v, p. 110-113.
 - 27 NL-AhGldA, 0479 Familie van Lynden van Hoevelaken 1, inv.nr. 57, brief 20 november 1814.
 - 28 *Brieven van A.R. Falck. 1795-1843*. O.W.H. Siccama ed. ('s-Gravenhage 1857) n. 113, p. 218. A.R. Falck aan C.T. Elout, 13 april 1815. Zie voor de verdere samenstelling van de commissie: E. Witte, 'De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en het ontstaan van de Belgische Constitutie (1831)', in: D. Heirbaut, e.a. (red.), *De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 1815. Staatkundige en historische beschouwingen uit België en Nederland* (Amsterdam 2015) 15-44, aldaar 18-24. Zie voor Falck: J. Koch, *Koning Willem I: 1772-1843* (Amsterdam 2013) 267; D. van der Horst, 'Anton Reinhard Falck. Een bindteken tussen Noord en Zuid', in: H.M. Beliën, e.a. (red.), *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830* (Amsterdam 1996) 213-224.
 - 29 Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 227 J.E.N. van Lynden tot Hoevelaken, 1815-1839, nummer toegang 2.21.113, inv.nr. 1, stukken betreffende de herziening der Grondwet, 1815 mei - juli, 1 bundel.
 - 30 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 27 juni 1815.
 - 31 *Ontstaan der Grondwet, Bronnenverzameling II*, 1815. H.T. Colenbrander ed. RGP, Kleine Serie nr. 7 (Den Haag 1909) 'Van Lynden over de *majorats* (stamgoederen)', p. 519-522; 'opstel Van Lynden over provincies', p. 206-207 en verga-

dering 22 mei 1815, p. 201-202; vergadering 25 mei 1815, p. 238; *Jaarboeken-Stuart* (1815) p. 7; P. Janssens, 'De politieke invloed van de adel in het Koninkrijk der Nederlanden', in: Tamse (red.), *Staats- en natievorming*, 98-121, aldaar 103-105.

- 32 *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering van 26 mei 1815, p. 254.
- 33 *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering van 29 juni 1815, p. 485-486.
- 34 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 27 juni 1815; *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering 19 mei 1815, p. 171-173 (eed); vergadering 23 juni 1815, p. 448-453; vergadering 24 juni 1815, p. 454-460. Art. 133 in grondwet 1814: De Christelijke Hervormde Godsdienst is die van den Souvereinen Vorst. In concept 1815 was art. 133 het artikel waarin 'de vrijheid van denken in godsdienstige zaken aan allen' werd gegarandeerd. E. Bos, *Soevereiniteit en religie: Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009) 98 en 126.
- 35 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 18 augustus 1815.
- 36 In Brussel logeerde Van Lynden aan de Place Royal op de hoek van de straat Montagne de la Coeur. NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 26 oktober 1816. In maart 1817 huurde hij met zijn vrouw 'een goed kwartier op de plaats Royal' voor 350 francs per maand. Hiervoor kreeg Van Lynden een goede keuken met kelder, twee kamers met de straat gelijk, op de eerste etage twee kamers met twee kabinetten en daarboven een kamer met kabinet. Verder waren er kamers voor de dienstmeiden en een knecht. 'Dat is alles wat ik noodig heb,' aldus Van Lynden. Volgens het omrekeninstrument van het IISG heeft f 2500,- in 2018 een koopkracht van € 23.160,59. Als Staatsraad ontving hij een traktement van f 4000,- wat in 2018 gelijkstond aan € 37.056,95.
- 37 Van Lynden verving Van Hogendorp ook al tussen januari en september 1815, behalve in de maanden februari, maart en augustus.
- 38 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 16 november 1815.
- 39 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61. "Pro memorie", aantekening van Falck over onder meer de samenstelling van de Eerste en Tweede Kamer, de presidenten ervan, de wetgeving betreffende drukpers en financiën, heerlijke rechten in de Zuidelijke Nederlanden en Kamercommissies, 29 september 1817. 'Ook durf ik niet verze-keren dat Lynden van Hoevelaken zijne driften heeft leeren bedwingen. Aan verstand van de te behandelen zaken overtreft hem niemand; maar daar het gros der vergadering meer prijs stelt op formen en bezadigdheid zal men zich het gemakkelijker verstaan omtrent Van Wickevoort Crommelin die, hoewel Hol-lander, bij de leden uit al de provincies aangenaam is.' Zie ook: *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 326. Van der Duyn aan Van der Capellen, 13 oktober 1816.
- 40 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 365, brief te dateren tussen 28 augustus en 2 september 1816.
- 41 HTK 1815-1816, 20 december 1815; *Bijl.* XVII, p. 98-99. 'Voorstel tot onderzoek naar het regt van petitie.'; *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering 26 juni 1815, p. 474-477; J. Talsma, *Vijf historische en rechtshistorische studies over het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsman-vraagstuk. Nederland, 1795-1983* (Arnhem 1989) 23-26. Van Lynden liet zijn be-zwaar aantekenen (met Mollerus, Lampsins en Van Maanen) om de strekking van het artikel constitutie Lodewijk Napoleon op te nemen in de grondwet. *Ont-staan der grondwet*, deel II, vergadering 27 juni 1815, p. 478-479.

- 42 De commissie bestond uit: Verheyen, Reyphins, Gendebien, Schiervel d'Altenbrouck, de Hoffschmidt, Dubus en de Secus. HTK 1815-1816, 8 februari 1816, p. 77-82; HTK 1815-1816, 9 februari 1816, p. 83-84.
- 43 De *Staatscourant* publiceerde de bijdrage van Van Hoogstraten, met weglating van de laatste alinea's waarin de historische argumenten werden behandeld. NL-HaNA Familiearchief Van Hoogstraten: Hoogstratiana, 2.21.333.01, inv.nr. 365, redevoering, gedateerd 20 december 1815 – 6 januari 1816. Zie ook: J. Odens, "“The greatest right of them all”: The debate on the right of petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750-1830)' *European History Quarterly* 47:4 (2017) 634-656.
- 44 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 324. Hendrik Fagel aan Jacob Fagel, 27 augustus 1816; ibidem, band 1, p. 17. James aan Lord Castlereagh, 10 februari 1816.
- 45 NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 7, Advies Raad van State inzake recht van petitie, 1830 1 omslag; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 385, p. 338. Salviati aan Frederik Willem III, 22 februari 1816. Commissie tot onderzoek petitie: Gendebien, Dubus, De Hoffschmidt, Van Hoogstraten, Van Mar-
kel Bouwer, Van Suchtelen tot de Haere, Keverberg van Aldengoor. HTK 1828-1829, 3 maart 1829, p. 403-407.
- 46 W.F. Prins, 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis, 1815-1825' *De Gids* 101 (1937) 41-102, aldaar 54-57.
- 47 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 30 maart 1816.
- 48 *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, n. 65, p. 61. J.E.N. van Lynden aan den koning, 16 augustus 1816.
- 49 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 189, p. 294. Reyphins aan Van Hogendorp, 30 juli 1818.
- 50 Nazaat van de Amsterdamse thesaurier Hop, zwager van J.C.E. van Lynden en van oud-gedeputeerde en Tweede Kamerlid W.H.A.C. Van Heeckeren van Kell.
- 51 HTK 1815-1816, 18 oktober 1815, p. 7. Tussen 1802 en 1808 was Van Hulthem lid van het Wetgevend Lichaam te Parijs.
- 52 A.R. Falck, *Gedenkschriften Anton Reinhardt Falck, 1828-1837*. H.T. Colenbrander ed. ('s-Gravenhage 1913) p. 237.
- 53 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 11 oktober 1816.
- 54 Ontslag Van Hulthem: HTK 1817-1818, 28 oktober 1817, p. 16. Vijf jaar later maakte Van Hulthem wederom zijn opwachting in de Tweede Kamer, nu als Kamerlid voor Oost-Vlaanderen. In die hoedanigheid stemde hij als een van de weinige zuidelijke leden structureel mee met de noordelijke leden. Zie voor herstructureren griffie: HTK 1817-1818, *Bijl.* VII, p. 30.
- 55 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 193, vermoedelijk geschreven tussen 8 april en 3 mei 1817; PDF 381, vermoedelijk juli 1817. J.H. Mollerus (1750-1834) was in de Republiek secretaris van de Raad van State. Pabst werd in 1831 lid van de geheime commissie die naging of de scheiding van 1831 een grondwetsherziening noodzakelijk maakte. Van Zanten, *Schielijk*, 321.
- 56 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 381, vermoedelijk juli 1817; *Brieven van A.R. Falck*, n. 129, p. 237-238, Falck aan D.J. van Lennep, 21 juli 1817; ibidem, p. 241, 15 november 1817.
- 57 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 3 augustus 1817.

- 58 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 25 oktober 1817.
- 59 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, PDF 385, vermoedelijk tussen 25 oktober en 18 november 1817; HTK 1817-1818, 18 november 1817, p. 39. Zie voor benoeming van De Geer in Utrechts stadsbestuur in 1813: *Gedenkstukken*, deel 6, band 3, p. 1727. Zie ook HUA 68 Familie De Geer van Jutphaas, inv.nr. 282, stukken betreffende benoeming en ontslag van J.L.W. de Geer als griffier.
- 60 Lok, *Windvanen*, 89-111; C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950 een sociologische benadering* (Amsterdam 1986) 139-141; vgl. D. Lieve, *The aristocracy in Europe, 1815-1914* (Londen 1992) 243-248.
- 61 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 747, Harco Hilarius Siccama aan zijn vrouw, 13 oktober 1821. Zie ook: NL-HaNA, Hora Siccama, 2.21.037.05, inv. nr. 46.
- 62 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 331. Van der Duyn aan Van der Capellen, 23 januari 1827. Over de Van Maanens: Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Luzac, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 18 augustus 1834. 'Van Maanen – 1e president; Van Maanen – assistent-gen bij 't Hof; Van Maanen – substituut-officier te Amsterdam. Dat gaat lief! Heeft Zijne Excellentie nog meer neefjes en zoontjes te plaatsen?' Over zwagers Van Hall: Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan Van Assen, 22 maart 1842. Klacht echtgenote minister Elout opgetekend in *Dagboek Willem de Clercq*, deel XI (1824), p. 141-142, aantekening 22 juli 1824.
- 63 Knuttel 24142. H.W. Tydeman, *Aanmerkingen op de grondwet voor de Vereenigde Nederlanden* (Dordrecht 1815) p. 22-23; N. Randeraad, 'Ambtenaren in Nederland 1815-1915' *BMGN-LCHR* 109:2 (1994) 209-236, aldaar 217-218; Van Sas, 'Het politieke bestel onder koning Willem I', in: idem, *De metamorfose*, 413-435, aldaar 425-429; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 221.
- 64 W.F. Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 153-184, aldaar 164-165; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 219-220.
- 65 C.W. van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 12:2 (1933) 241-309; idem, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13:3 (1934) 261-305. Zie voor lange termijn: N. Randeraad, 'Thorbecke en de inrichting van het lokale bestuur' *TvG* 107:4 (1994) 537-558.
- 66 Een handgeschreven uitleg speelde Van Lynden onderhands door aan de minister van Binnenlandse Zaken Röell. NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 5, Aantekeningen over de reglementen voor de plattelandsbesturen van Gelderland van vóór 1795. ca. 1815, 1 omslag; Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 273.
- 67 Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 249-250, 283-284.
- 68 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, citaat uit brief 19 juli 1816. Zie verder: 8 april 1817; 3 mei 1817; 30 maart 1816; 25 oktober 1817; 9 juni 1820.
- 69 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 19 mei 1817; 20 juni 1817; 18 juli 1817.
- 70 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 21 januari 1819; 31 januari 1819.
- 71 NL-AhGldA, 0479, inv.nr. 57, brief 16 november 1815; 4 januari 1816; 25 december 1816; 8 januari 1817; 20 juni 1817; 11 januari 1819; 30 januari 1819; 31 januari

1819. Secretaris van staat De Mey van Streefkerk vond Carel 'een te goed Gouverneur om hem op eenige andere wijze te plaatsen', maar hij begreep niets van de financiële problemen van de gouverneur. NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, ingekomen brieven van de directeur van de Staatssecretarie, J.G. de Mey van Streefkerk, houdende voornamelijk adviezen aan de koning. Van Lynden aan de koning, 6 juli 1820; Van Streefkerk aan Willem I, 9 juli 1820.
- 72 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 13 november 1816; 23 februari 1818.
- 73 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 10 juli 1816; 9 september 1816; 13 november 1816; 16 februari 1817; 3 mei 1817; 14 maart 1818; 9 juni 1820; PDF 193, vermoedelijk tussen 8 april en 3 mei 1817.
- 74 Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 69 en 75; R. van der Laarse en idem, (red.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 12-20; Ch. van Houte en V. van der Burg, *Heerlijkheden in Nederland: welke namen van heerlijkheden worden nog gevoerd sinds 1848?* (Hilversum 2008) 21.
- 75 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, PDF 373, geschreven tussen 3 en 19 augustus 1817, aan boord van het jacht 'Arend' van de koning. [U] ziet hier uit dat ik niet begerig ben om te betalen de meerdere onkosten die een afgezonderd gemeente bestuur zou kunnen veroorzaken, maar zoo men Hoevelaken te klein mogt reekenen, zou men dan niet onder het zelve kunnen brengen Calembroek, en dat van Barneveld aftrekken; brief 28 mei 1816. Hiermee week Van Lynden af van andere heren die hun heerlijkheid juist tot aparte gemeente verklaard wilden zien en daartoe de middelen beschikbaar stelden. Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 266-267 en 286.
- 76 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 1 oktober 1818; 7 oktober 1818. De doorsnee plattelandsgemeente werd bestuurd door een schout en een gemeenteraad van 3 tot 9 leden. Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 308.
- 77 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 23 februari 1818.
- 78 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 1 oktober 1818; 7 oktober 1818.
- 79 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 23 februari 1818.
- 80 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 20 december 1818; HTK 1818-1819, 19 december 1818, p. 94 en p. 103 (noot 2).
- 81 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, PDF 385, vermoedelijk oktober 1816; brief 11 oktober 1816.
- 82 HTK 1829-1830, 29 september 1830, p. 61. Slechts de aanwezigheid van een nichtje op de tribune zou hem er bijvoorbeeld toe hebben verleid het woord te voeren ter ondersteuning van de jachtwet en tegen de vondelingensubsidie. NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 4 maart 1818, 18 november 1818, PDF 249; *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, n. 176, p. 177, Van Maanen aan den Koning, 3 maart 1818.
- 83 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, Journalen mijner reizen, reisbrieven, geschreven door Anthony Warin als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal vanuit Den Haag en Brussel, 1820-1823, 29 maart 1820, p. 16; NL-HaNA, Collot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 8.
- 84 Kuiper, 'Aristocratische distinctie', 77; HTK 1817-1818, 3 maart 1818, p. 279; *Bijl.* xxv, p. 360-364. 'Bepalingen op de uitoefening en regt der jagt.'
- 85 HTK 1818-1819, *Bijl.* xvii. Voorstel van den heer Kemper betreffende het Regt

van de Jagt, p. 554-555; HTK 1818-1819, 30 januari 1819, p. 132.

86 HTK 1818-1819, 26 februari 1819, p. 162-164.

87 Ibidem, p. 181 (citaat) en p. 177-178. De Kamer nam de wet aan met 52 tegen 38 stemmen, maar de wet strandde uiteindelijk in de Eerste Kamer. Zie ook: Janssens, 'De politieke invloed', 112-113.

88 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 453, Eigenhandige aantekeningen van Van Maanen, naar aanleiding van de opmerkingen van de Tweede Kamer over het tweede voorstel van wet voor de éénjarige staatsbegroting voor 1820 en de tienjarige voor 1820-1829, en voorts aantekeningen, gemaakt tijdens de openbare beraadslaging, 1820.

89 Ibidem.

90 HTK 1819-1820, 29 maart 1820, p. 150.

91 Met een dergelijk beroep op het verleden legitimeerde Van Lynden ook zijn eigen optreden. Vgl. R. Barker, *Legitimizing identities. The self-presentations of rulers and subjects* (Cambridge 2001) 50.

92 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 23 november 1820, p. 81.

93 Terwijl tachtig leden tegen de nieuwe indeling van de rechterlijke organisatie stemden, keurde Van Lynden, samen met een andere oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal, De Pesters van Cattenbroek, de wet goed. HTK 1819-1820, 5 juni 1820, p. 216.

94 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 23 november 1820, p. 81.

95 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 15 februari 1821, p. 125; Zie over Reyphins: L. François, 'De verlichte ambtenaren onder Willem I: kritische pijlers van een bewind' *DAE* 49-50:1 (1981) 135-146.

96 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 34; HTK 1819-1820, 26 mei 1820, p.187. Hieruit blijkt niet dat Van Lynden zittend sprak.

97 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 22 april 1820, p. 23.

98 HUA, 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 20 november 1820, p. 75.

99 Talsma, *Het recht van petitie*, 29-40; M. Janse, 'Omstreden petitities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1871', in: A. Bos, e.a. (red.), *Het volk spreekt. JPG* (2017) 31-41, aldaar 32-34.

100 HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 355-357.

101 HTK 1828-1829, 25 maart 1829, p. 469.

102 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 18 april 1829. Zie ook: De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 673. Hinlopen was de schoonzoon van de Zeeuwse gouverneur Van Doorn en Fontein Verschuier een gedeputeerde ter Staten-Generaal, maar had tussen 1811 en 1813 ook gediend als sous-prefect in het Departement van de Zuiderzee.

103 Hij bracht in herinnering dat ministers enkel rapporten ontvingen uit naam van de Afdelingen in plaats van namens de Kamer. Deze gewoonte was voor Charles de Brouckère jr. precies de reden waarom de Kamer het rapport uit naam van de Kamer aan de minister moest sturen. Zo kon de Kamer de minister ter verantwoording roepen, zonder het risico te lopen te worden afgescheept met ontwijkende antwoorden. HTK 1829-1830, 26 maart 1830, p. 373; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 287. p. 282. C.J. van Assen aan Groen, 28 maart 1830.

104 Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', 166. Deze heren traden na 1827 toe tot de

- Raad van State en stonden kort daarvoor in Den Haag bekend als onhandelbare liberalen. Door deze benoeming staan zij in het Zuiden bekend als achterblijvers.
- 105 NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 7, 15 maart 1830.
 - 106 HTK 1830-1831, 31 maart 1831, p. 116-117.
 - 107 *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XVIII (1831) p. 338 en p. 342; HTK 1830-1831, 31 maart 1831, p. 116-137. Nagell van Ampsen, Luyben en Warin stemden tegen.
 - 108 Het advies van de Raad werd vertraagd door ongesteldheid en afwezigheid van leden.
 - 109 NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 8, 'Missive aan de koning inzake de herziening van de Grondwet. Klad, 1839.' Onuitgesproken bleef: Als de grondwet Limburg voortaan beschouwde als 'altijd een bestanddeel zijnde geweest van het Koninkrijk der Nederlanden' dan zouden de Staten van Limburg bevoegd moeten zijn 'om ter vergadering van de Tweede Kamer te zenden hunne ordinaris gedeputeerden.' Over religie schreef van Lynden: 'De bijbel zelfs heeft meenige ketteren voortgebracht, daar zij niet aan schuldig is, maar wel de uiteenlopende verkeerde gevoelens der menschen.' Zie voor vroegmoderne weerzin tegen verandering: Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 54.
 - 110 HTK 1829-1830, 10 maart 1830, p. 301-302.
 - 111 Van Lynden was vermoedelijk aanwezig bij de abdicatie van Willem I. NL-AhGldA 0479, inv.nr. 46, Brieven, ingekomen bij J.E.N. van Lynden van Hoevelaken als lid van den Raad van State. Uitnodiging om in klein kostuum op 't Loo te verschijnen op woensdag 7 oktober. Van Stralen aan Van Lynden, 2 oktober 1840.
 - 112 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 449, Eigenhandig door Van Maanen geschreven aantekeningen omtrent het voorgevallene in de Eerste Kamer, [...] over de staatsbegroting voor 1818, 6 februari.
 - 113 M. Weber, H. Driessen (vert.), *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep* (Nijmegen 2017) 52 en 89.
 - 114 Aerts, *Thorbecke wil het*, 334-335.
 - 115 Moes, *Onder aristocraten*, 70, noot 48.

2 Sober en doelmatig: de huisvesting

- 1 G.K. van Hogendorp, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden: verzameld ten dienste der Staten-Generaal*. J.R. Thorbecke ed. (Zaltbommel 1854-1855) deel III, p. 205-206.
- 2 Th. Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en de inrichting van parlamentsgebouwen', in: Righart, *De zachte kant van de politiek*, 151-165; Ch.T. Goodsell, 'The architecture of parliaments: Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18:3 (1988) 287-302. Zie voor een recent historiografisch overzicht: R.A.M. Aerts, 'Architectuur en representatie. De cultuurgeschiedenis van politiek en ruimte', in: idem, e.a. (red.), *Alles is cultuur. Vensters op moderne cultuurgeschiedenis* (Hilversum 2018) 94-109, aldaar 103-109.
- 3 De architectuurgeschiedenis van het Binnenhof is uitgebreid aan de orde gesteld

in het proefschrift van Diederik Smit. D. Smit, *Het belang van het Binnenhof. twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015) 10-16. Zie ook: Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 113-114; R.A.M. Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. jpg* (2007) 25-41, aldaar 37; Brinkel, 'Het verband tussen bouw en boodschap', 152 en 158-164; Goodsell, 'The architecture of parliaments', 288-289; Gardey, *Le linge*, 43-66.

- 4 Nationaal Archief, Den Haag, Tweede Kamer der Staten-Generaal, nummer toegang 2.02.22, inv.nr. 3410, stukken betreffende het Kamergebouw, omslag 'buitengewone herstellingen', rapport 1841.
- 5 Geciteerd bij J. Heringa, *De eer en hoogheid van de staat: over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw* (Groningen 1961) 382; I.J.A. Nijenhuis, 'Republikanische Repräsentation. Ansehen und Rang in der zeremoniellen und diplomatischen Praxis der Generalstaaten im 17. Jahrhundert', in: T. Neu, e.a. (red.), *Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa* (Münster 2009) 145-160, aldaar 148; M. Ebben, 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-1795)', in: H. te Velde en D. Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 45-72, aldaar 48.
- 6 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 42-46.
- 7 N. Japikse, 'De Staten-Generaal in 1576' *BVG* 5:3 (1916) 1-39, aldaar 31-34; Gachard, *Actes des États-Généraux des Pays-Bas 1576-1585. Notice chronologique et analytique*, deel I (Brussel 1861) p. 463.
- 8 G.G. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747' *Bijdragen en mededelingen Die Haghe* (1902) 35-182, aldaar 111.
- 9 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 21-34.
- 10 De ruimere vergaderzaal van de Staten van Holland stond altijd ter beschikking van de Staten-Generaal, maar alleen nadat zij daar toestemming voor hadden gevraagd. Ebben, 'De Staten-Generaal', 71.
- 11 Japikse (red.), *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* ('s-Gravenhage 1923) deel 7, p. 300 en noot 1; M.E. Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal: Trêveszaal en Statenzaal', in: R.J. van Pelt en idem (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 101-118, aldaar 102 en noot 2; Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247-1747', 173 en noot 103; Ph. Barty, *Tapestry* (Londen 1994) 58 en 62; Thomassen, *Instrumenten*, deel I, 38; Calkoen, 'Het Binnenhof', 111 en 173, noot 103; J.P.M. Goudeau, *Van Kwartier van Hun Hoogmogenden tot Ministerie van Algemene Zaken, Kabinet van de Minister-President* (Rijksgebouwendienst 1980) 47.
- 12 Liesker, 'De Staten op het Binnenhof', 52; Nijenhuis, 'Republikanische Repräsentation', noot 10; Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal*, deel 7, p.7 en p. 300; ibidem, deel 8, p. 13 noot 1; ibidem, deel 14, p. 10. In Engeland verzorgde de monarch de rode bekleding van de banken en wolkzakken in de zaal waar de Lords bijeenkwamen. Het is niet bekend welke kleur de bekleding in het House of Commons had. Vgl. A. Hawkyard en M. Hayward, 'The dressing and trimming of the Parliament chamber, 1509-1558' 29:2 *Parliamentary History* (2010)

- 229-237, aldaar 233; E. Foster, 'Staging a Parliament in early Stuart England', in: P. Clark, e.a. (red.), *The English Commonwealth, 1547-1640* (Leicester 1979) 129-146, aldaar 132-136.
- 13 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 435-439.
 - 14 Hendrik Fagel de Oude werd de spilfiguur in de driehoeksverhouding tussen Willem v en de raadpensionaris. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 439-440.
 - 15 De griffie kreeg in 1655 nieuwe vertrekken toegewezen. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 39 en 41-42; Goudeau, *Van Kwartier*, 36 en 47.
 - 16 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 575, 'Resolutiën van haar Ho. Mo. tot bewaring van Secretet'. 1651-1746. Met lijsten van retroacta van Hendrik Fagel de Oude, 1635-1746. Missive 5 november 1728.
 - 17 Voor de tweede helft van de achttiende eeuw heeft Jos Gabriëls vastgesteld dat de gedeputeerden – ook per provincie – op verschillende manieren waren gehuisvest in Den Haag. Zij bezaten een eigen woning, logeerden bij familie of huurden kamers bij particulieren of in een logement. Gabriëls, *De heren als diennaren*, 371-374. Zie verder: G. Richardson, 'The Royal Court', in: C. Richardson, e.a., *The Routledge handbook of material culture in early modern Europe* (Londen 2016) 71-81, aldaar 74-75; T.C.W. Blanning, *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002) 35-40 en 59; Th. Fröschl, 'Rathäuser und Regierungspaläste. Die Architektur als Hauptinstrument republikanischer Selbstdarstellung in Europa und Nordamerika vom 16. Bis zum 20. Jahrhundert', in: G. Gamboni en G. Germann (red.), *Zeichen der Freiheit. Das Bild der Republik in der Kunst des 16. bis 20. Jahrhunderts* (Bern 1991) 11-28, aldaar 17-21.
 - 18 Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 102, noot 2 en 3.
 - 19 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 44-45; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 103; Goudeau, *Van Kwartier*, 74; M. Bolten, 'Interieur van betekenis, betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 95-154, aldaar 107-133.
 - 20 Het gewelfplafond had een fresco waarop de Zeven Provinciën de Eendracht omringden. Een ander fresco toonde de eedaflegging van de gemachtigden van de provincies als zeven krijgslieden om de godsdienst en vrijheid te handhaven. Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 105.
 - 21 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 45; *Tegenwoordige staat*, deel I, p. 280; Collectie Rijksmuseum, BK-NM-3430.
 - 22 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 47, stukken betreffende diverse huishoudelijke zaken, resolutie 6 mei 1747; NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3484, resoluties van 6 mei 1747 en 15 juni 1747.
 - 23 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 592, 'Griffie', inhoudende stukken betreffende de organisatie en werkzaamheden van de griffie der Staten-Generaal. 1616-1792.
 - 24 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 48-53; T.R. de Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof' *Oud Holland* 116:1 (2003) 121-223, aldaar

- 127-129; R.J. van Pelt, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem (red.), *Het Binnenhof*, 137-152, aldaar 139.
- 25 D.J. Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof in de achttiende eeuw', in: Van Pelt, *Het Binnenhof*, 119-136, aldaar 129-130; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 110; NL-HaNA, Oorlog / Plans Gebouwen en modeltekeningen, 4.OPG, inv.nr. H299, Bestektekeningen van de uitbreiding van de gebouwen aan de zuidvleugel van het Binnenhof met nieuwbouw in het Stadhoudelijk Kwartier, balzaal en voormalige vergaderzaal van de Tweede Kamer (1750, 1776-1782) 18 bladen.
- 26 Klein, *Patriots republikanisme*, 132-133; Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof', 133.
- 27 Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof?', 184-185.
- 28 Jansen, 'Het Stadhoudelijk Hof', 136.
- 29 Oddens, *Pioniers*, 153-154; Controleur Van der Linden kreeg f 12.000,- om deze zaal in orde te brengen voor de vergadering volgens De Carvalho-Roos, 'Hoe houdt de stadhouder hof?', 185. Helaas is het archief van de commissie voor huishoudelijke aangelegenheden uit de Bataafs-Franse periode zoekgeraakt, aldus het Nationaal Archief.
- 30 H. Hardenberg, 'Bataafse parlementen en Napoleon (1795-1813)', in: Fockema Andreae (red.), *500 jaren*, 142-169, aldaar 147-148; R. Barry O'Brien (red.), *The autobiography of Theobald Wolfe Tone* (Londen 1893) 27 april 1797.
- 31 Oddens, *Pioniers*, 153-154; *NNJ*, 1795, deel 7, p. 5677; *NNJ*, 1795, deel 8, p. 5180-5181 en 6521.
- 32 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 8, 9 maart 1796, p. 62. Zie ook *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 2, 2 maart 1796, p. 13; *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 23, (bijlage: rapport) p. 182.
- 33 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 28, 154 en 214; Oddens, *Pioniers*, 154.
- 34 Oddens, *Pioniers*, 488 en noot 37; Aerts, 'Architectuur en representatie', 105.
- 35 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 2, 2 maart 1796, p. 14; nr. 8, 10 maart 1796, p. 35; (citaat) nr. 8, 15 maart 1796, p. 58; nr. 14, 18 maart 1796, p. 106. Zie voor Jacob Hahn die afwezigheid Tekens opmerkte. *Dagverhaal*, nr. 333, 17 januari 1797, p. 513.
- 36 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 13, 15 mei 1798, p. 103. Artikel verdween uit RvO: *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 125, 27 augustus 1798, p. 323; M. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012) 82; vgl. Ph. Mansel, *Dressed to rule: royal and court costume from Louis XIV to Elizabeth II* (New Haven 2005) 63-76.
- 37 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 38; C.H. Peters, *De landsgebouwen te 's-Gravenhage: rapport aan Z.E. den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid* ('s-Gravenhage 1891) 65-66.
- 38 Goudeau, *Van Kwartier*, 100-103; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 38-39; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XI (1824) p. 145; B. Woelderink, *Inventaris van de archieven van stadhouder Willem V 1745-1808 en de Hofcommissie van Willem IV en Willem V 1732-1794* (Hilversum 2005) 23.
- 39 Peters, *De landsgebouwen*, 66; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 115; De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 240 en noot 10; NL-Ha-

- NA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 556, gedrukte decreten der Nationale Vergadering, p. 286 e.v.; ibidem, inv.nr. 573, gedrukte decreten der Nationale Vergadering, 25 september 1797, p. 417 e.v.
- 40 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 491-494.
- 41 NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 1, decreten Nationale Vergadering, representerende het Volk van Nederland, minuten. 1 maart 1796, f. 14; Oddens, *Pioniers*, 151; Collectie Rijksmuseum BK-16464.
- 42 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 491.
- 43 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 2, 2 maart 1796, p. 13; De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 35 en 51; *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 89, 8 juni 1796, p. 94. Zie ook NL-HaNA, Departement van Marine, 1795-1813, 2.01.29.01, inv.nr. 450, Gedeponeerde en buiten het verbaal gehouden stukken, nr. 10. Resoluties en missiven aan bewindhebbers der O.I. Compagnie, wegens de liquidatie van het verstrekte aan 's lands schepen in Indië. 1790.
- 44 NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 737, Register van te zweren eden en eedsformulieren, 1793. 257
- 45 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 295, 5 december 1796, p. 214.
- 46 Oddens, *Pioniers*, 153 en 169.
- 47 De griffie had in 1792 een organisatorische hervorming ondergaan en de Nationale Vergadering nam de bestaande structuur, inclusief het lagere personeel grotendeels over. De politieke functie van de griffier verviel. W.R. Hugenholtz en H. Boels, 'De griffie van de Staten-Generaal en de Nationale Vergadering, 1780-1798' *TvG* 90 (1977) 391-422, aldaar 411-412; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 491-494; vgl. Gardey, *Le linge*, 129-135.
- 48 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 1, 4 mei 1798, p. 4.
- 49 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 126, 28 augustus 1798, p. 335.
- 50 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 45, 12 juni 1798, p. 356; NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 508, verslag van de handelingen van het vernietigd Uitvoerend Bewind en het Inconstitutioneel Wetgevend Lichaam. Eerste Kamer, 12 juni 1798.
- 51 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 131, 30 augustus 1798, p. 372-373; vgl. Gardey, *Le linge*, 93-121.
- 52 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 125, 27 augustus 1798, p. 323.
- 53 M.C. van Hall, *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall (1787-1815)*. Th. Jorissen (ed.) (Amsterdam 1867) p. 84.
- 54 J. Oddens, 'Zoeken naar eendracht. Parlementaire vertegenwoordiging in Nederland tot 1815', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 253-278, aldaar 266-267; Hardenberg, 'Bataafse parlementen', 166.
- 55 A. Jourdan, 'The Netherlands in the constellation of the eighteenth-century western revolutions' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 18:2 (2011) 199-225, aldaar 208-209.
- 56 E. Hagen, *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825)* (Amsterdam 2012) 87-101.
- 57 NL-HaNA, Verhuell, 2.21.004.04, inv.nr. 234, Ontwerp-decreet betreffende aanwijzing van een gedeelte van het Oude Hof ten behoeve der vergaderingen van het Wetgevend Lichaam in verband met het inruimen der gebouwen op het

Binnenhof voor een verblijf van het Koninklijk Huis, 16 juni 1806.

- 58 NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 931, rapport 6 oktober 1806.
- 59 NL-HaNA, Couperus, 1.10.23, inv.nr. 33, Brieven aan de heer Johan Busch, van mr. Jan Couperus in zijn functie van griffier van het Wetgevend Lichaam betreffende het gebouw voor de vergaderingen. Van Duijfhuis aan Griffier, 8 september 1806; NL-HaNA, Wetgevende Colleges, 2.01.01.01, inv.nr. 931, rapport 6 oktober 1806 (citaat).
- 60 NL-HaNA, Couperus, 1.10.23, inv.nr. 35, Concepten van brieven, opgesteld door mr. Jan Couperus, betreffende zijn geldelijk beheer als griffier van het Wetgevend Lichaam.
- 61 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel II, 495. Pas in 1824 ontdekte Rijksarchivaris Van Wijn de overige archieven van de Staten-Generaal en de Staten van Holland die waren opgeborgen 'boven de kamer waar de [Staten-Generaal] plag te vergade[ren].' *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XI (1824) p. 96.
- 62 HTK 1814-1815, 2 mei 1814, p. 1-2.
- 63 NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief, inv.nr. 11777 plattegrond, 23 oktober 1814. Zie ook H. Te Velde, 'Staten-Generaal en Parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer', in: Aerts, *In dit Huis*, 167-192, aldaar 167-170.
- 64 Goudeau, *Van Kwartier*, 100; De vergaderzaal van de Staten van Holland werd in het najaar van 1814 toegewezen aan de Ridderschap van Zuid-Holland. In 1848 werd dit de vergaderzaal van de Eerste Kamer. Pas in de jaren tachtig van de twintigste eeuw is de Trêveszaal gerestaureerd naar het ontwerp van Marot.
- 65 NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat, inv.nr. 11778, tekening van de zitplaatsen, Den Haag, Binnenhof, Staten-Generaal, Trêveszaal, verplaatsing gedurende de winter van de plaats van vergaderingen naar de aangrenzende kamer, 28 oktober 1814.
- 66 F. Judo en S. van de Perre, 'De droom van een vorst', in: idem (red.), *Belg en Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (Antwerpen 2015) 7-25, aldaar 15-20.
- 67 W.F. Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', in: Fockema Andreae (red.), *500 jaren*, 170-208, aldaar 172.
- 68 De jaarlijkse verhuizing was bedacht door de geallieerden. *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 323. Hendrik Fagel vanuit Londen aan Jacob Fagel, 9 augustus 1816 en 3 december 1816.
- 69 Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 93-95; Tiethoff-Splithoff, 'Het kwartier van de Staten-Generaal', 116; Ebben, 'Twee eeuwen te gast', 57; Peters, *De landsgebouwen*, 64.
- 70 Peters, *De landsgebouwen*, 78-80; Lok, *Windvanen*, 117-131, 154-167.
- 71 NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief, inv.nr. 12920-12921, 12947-12951 Brussel (Bruxelles), Paleis van de Staten-Generaal, 1817; inv.nr. 12605, 12972-12973 Brussel (Bruxelles), Paleis van de Staten-Generaal, plattegrond, 1818; inv.nr. 12836 Brussel (Bruxelles), Paleis van de Staten-Generaal, situatie, 1819.
- 72 W. Van den Steene, *Iconografie van het parlamentsgebouw* (Brussel 1954) 4-5; idem, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982) 143.

- 73 *Jaarboeken-Stuart* (1818, deel 1) 182-183. Zie voor de achtergrond van deze jaarboeken: D. Haks, *Journalistiek in crisistijd: de (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017) 16-36.
- 74 Ontworpen door de Franse architect Gilles-Barnabé Guimard (1734-1805). Gegevens over ex- en interieur paleis afkomstig uit: P.J. Goetghebuer, *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas* (Gent 1827) 15-20.
- 75 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 205-206.
- 76 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 18 oktober 1820, p. 57-58.
- 77 *Gedenkstukken*, band 8, deel 3, p. 354. Van der Duyn aan Van der Capellen, 3 januari 1821.
- 78 NL-HaNA, Waterstaat / Kaarten en Tekeningen, 4.WCA, inv.nr. 12951. Brussel, 30 september 1817; Goetghebuer, *Choix des monuments*, 17-18; W. Bergé, 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: *Jaarboek Monumentenzorg* 1993 (Zwolle 1993) 95-119, aldaar 113 en noot 81.
- 79 'La lumière, qui vient d'entrant, se repand également partout.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 18 oktober 1820, p. 57-58.
- 80 'Oui monsieur, et il en faudra beaucoup pour éclairer ces Messieurs.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 17 december 1820, p. 103.
- 81 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 205-206.
- 82 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 223.
- 83 Tijdens de openingszitting vreesden de leden voor een slechte akoestiek in de zaal. Maar toen een dag later de voorzitter in de richting van de Kamerleden sprak, bleek deze vrees vooralsnog ongegrond. Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 206-207; Prins, 'Tien jaren', 77.
- 84 J.H. von Santen, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem' *DNE* 26:2 (2002) 123-142, aldaar 126; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 330. Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 23 januari 1817; Leiden, UB BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 juni 1832.
- 85 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 16, 29 maart 1820, p. 16. 'Je crois vous avoir dit plusieurs fois qu'il n'y a point de distinction détermine de parti dans le choix de nos places, cependant il y a plus ou moins des rapprochements de ceux qui ordinairement votent de même.' Ibidem, 6 augustus 1822, p. 369-370.
- 86 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 4 juni 1820, p. 44. Zie voor aanwezigheid ministers in de vergaderzaal: De Geer, *Antecedenten*, p. 20.
- 87 HTK 1821-1822, 22 december 1821, p. 79. Rosier (Henegouwen), Pirson (Namen) en baron De Stassart (Namen), Crommelin (Holland), Van Meeuwen (Noord-Brabant), Tammo Sypkens (Groningen), Fabry de Longrée (Luik) zaten aan dezelfde zijde van de zaal. Zie ook: Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 108.
- 88 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 249-250, 25 december 1821.
- 89 Eerste Kamervoorzitter De Thiennes had zich in 1825 laten afschepen met een 'changement humilient' van de tribune-indeling. In Den Haag kreeg de Eerste Kamer slechts een loge naast de journalisten. NL-HaNA, Waterstaat / Kaarten en Tekeningen, 4.WCA, inv.nr. 11177, vergaderzaal, tribune; ARA, toegang 438, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 13, 3 februari 1826; ibidem, inv.nr. 12, 17 december 1825, f. 7r-8v.

- 90 'Où pouvons-nous puiser mieux que dans les débats de cette Chambre notre conviction et former notre opinion?' ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 16, 21 december 1829.
- 91 C. Gerretson en A. Goslinga (ed.), *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalaten-schap. Briefwisseling 1808-1876* (6 dln.; 's-Gravenhage 1925-1992) deel 1, nr. 197, Groen aan C.J. Assen, 15 mei 1829.
- 92 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 17, 24 mei 1830; NL-Ha-NA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 543. Stukken betreffende de regeling voor het wederzijds gebruik door de leden der Staten-Generaal van de tribune van de Eerste en Tweede Kamer, 1825-1927.
- 93 Aerts, 'Een staat in verbouwing', 88-91.
- 94 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 329. Van der Duyn aan Van der Capellen, 28 december 1816; Zie ook NL-HaNA, BiZa / Geheim Archief, 2.04.26.0,1 inv.nr. 5, 7 juli 1818, De Mey van Streefkerk aan min. BiZa.
- 260 95 NL-HaNA, 2.02.22, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1945, inv.nr. 3312, Viveen aan De Geer, 21 december 1828.
- 96 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, 6 november 1817, f. 8v; 7 november 1818, f. 7v; 31 oktober 1822, f.7r; 30 oktober 1824, f. 5t; 23 maart 1826, f. 5v; 17 april 1827, f. 17.
- 97 HTK 1817-1818, *Bijl.* VII, p. 30-31. 'Voorstel omtrent de benoeming eener Commissie van Toezigt over de Griffie.'
- 98 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3312, KB 20 januari 1820; NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 711, Stukken betreffende de overplaatsing van griffieambtenaren naar Brussel wegens de aldaar te houden zittingen van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. KB 23 maart 1820, N. 35 (2 dagen reis- en verblijfkosten vergoed); KB 19 juli 1820, Griffie Eerste Kamer kreeg Commies van Staat, commies translateur, twee commiezen, een klerk, Kamerbewaarder, adjunct en twee boden; NA 2.02.22, Tweede Kamer der Staten-Generaal, inv.nr. 3312, KB 30 juli 1826, Griffie Tweede Kamer kreeg Commies van Staat, commies translateur, drie klerken, een kamerbewaarder, vier boden, assistent toegewezen.
- 99 NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 663, stukken betreffende het afstaan van lokalen aan andere overheidsorganen: brief 15 september 1827; brief 12 oktober 1827.
- 100 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3312, Griffiecorrespondentie, 1817-1878. Noordendorp aan De Geer, 26 november 1828; De Geer aan Noordendorp, 2 december 1828; De Geer aan Viveen, 2 december 1828; Viveen aan De Geer, 21 december 1828.
- 101 Dat bedrag zou anno 2018 een koopkracht hebben van € 97.839,27 (omrekeninstrument IISG); NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22. inv.nr. 3310, 2 augustus 1828 (n. 57) (in griffie, 147); NL-HaNA, 4.WCA Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief, inv.nr. 11177 Den Haag, Binnenhof, Tweede Kamer, 1826-1828. Plaatsing van een lantaarn in de vergaderzaal; inv.nr. 11178 vergaderzaal, tribune, inv.nr. 11176.
- 102 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3312, Viveen aan De Geer, 21 december 1828.

- 103 Van Zanten, *Schielijk*, 237; L. Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II' *Wetenschappelijke Tijdingen* 66:4 (2007) 303-321, aldaar 307.
- 104 NL-HaNA Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3410, stukken betreffende het Kamergebouw. Omslag 'vergaderzaal', KB 16 januari 1840 N. 103, rekening augustus 1841; Ibidem, inv.nr. 3422, Inventaris van de meubelen en andere roerende goederen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- 105 Ibidem, inv.nr. 3410, omslag 'buitengewone herstellingen', [ongedateerd] Begroting van kosten behorende bij het 2^e ontwerp tot vergroting van de tribunes in de Zaal van de Staten-Generaal, 2^e Kamer.
- 106 Ibidem, inv.nr. 3243, notulen van de Commissie voor de huishoudelijke aangelegenheden, 1847-1876, 14 juli 1849, 3 december 1849, 18 oktober 1850, 12 november 1850, 27 november 1850, 23 december 1850; NA 2.02.22, inv.nr. 3410, omslag 'vergaderzaal', rapport 4 november 1850; HTK 13 december 1850, p. 241.
- 107 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3410, omslag 'vergaderzaal', 4 november 1850.
- 108 Aerts (red.), *In dit Huis*, 43.
- 109 Aerts, *Thorbecke wil het*, 601-610; Smit, *Het belang van het Binnenhof*, 134-140; Turpijn, *Mannen van gezag*, 80-90.

3 Wetten van papier en persuasie: de werkwijze

- 1 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Mollerus aan Röell, 11 september 1821. Deze uitspraak van Mollerus ging over financiële wetten.
- 2 R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1901) 177-193; S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961) 11-19; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 19-25, 222. Zie voor een kritische beschouwing op dit beeld: I.J.A. Nijenhuis, "'Uytten buyck van 't landt.'" Holland en de Staten-Generaal (1626-1630)', in: idem (red.), *De leeuw*, 49-72, aldaar 53-54.
- 3 K. Palonen, 'A comparison between three ideal types of parliamentary politics: representation, legislation and deliberation' *PER* 38:1 (2018) 6-20.
- 4 Oddens, *Pioniers*, hoofdstuk 4; Turpijn, *Mannen van gezag*, 36-54 en 60-64; Tanja, *Goede politiek*, hoofdstuk 3; Hoetink, *Macht der gewoonte*, hoofdstuk 1 en 2.
- 5 Het huidige Reglement van Orde van de Tweede Kamer telt 155 artikelen. Op 30 oktober 2019 overhandigde de werkgroep Herziening Reglement van Orde zijn eindrapport aan Tweede Kamervoorzitter Khadija Arib. Het RvO van de Eerste Kamer blijft in dit hoofdstuk buiten beschouwing, omdat deze Kamer inhoudelijk niets meer aan de wetsvoorstellen mocht veranderen. De Prins de Gavre diende op 27 december 1826 een voorstel tot herziening van het RvO in. ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 13. De ingestelde commissie breidde het RvO uit van 16 naar 34 artikelen (inv.nr. 14).
- 6 J.G. Pippel, *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (3^e vermeerdeerde druk; 's-Gravenhage 1950) 3.
- 7 Socioloog Wilbert van Vree paste in zijn dissertatie *Nederland als Vergaderland. De opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (herdruk, Amsterdam 2008)

het langetermijnperspectief toe op de ‘vergaderlijking’ van de Nederlandse samenleving. Geïnspireerd door het werk van Norbert Elias beweerde hij dat de regenten in onder meer de Staten-Generaal het nauwkeuriger reguleren en formaliseren van de aan- en afwezigheid, de opening, de rangorde, het spreken en beslissen in de vergaderingen inzetten tot bevordering van hun interne cohesie, die hun status als sociale bovenlaag versterkte. Zie: Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167.

- 8 Tot de volledige herziening van 1842 hadden Tweede Kamerleden maar liefst dertien keer geprobeerd het Reglement aan te passen. Slechts vier keer vertaalde de Kamer een voorstel naar een aanpassing van het Reglement, zij het op ondergeschikte punten. De Geer, *Antecedenten*, p. 169; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 198.
- 9 In het Francofone model vinden de commissievergaderingen plaats voorafgaand aan de plenaire behandeling. G.H. Hagelstein, *De parlementaire commissies* (Groningen 1991) 31; K. Palonen, *Parliamentary thinking. Procedure, rhetoric and time* (Cham 2018) 62.
- 10 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 30.
- 11 Vgl. Palonen, *Parliamentary thinking*, 45-74; idem, *The politics of parliamentary procedure: The formation of the Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Leverkusen 2014) 19-20; idem, ‘Thinking of politics in a parliamentary manner. Perspectives on the conceptual history of parliamentarism’, in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 228-242, aldaar 229-231.
- 12 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61. “Pro memorie”, aantekening van Falck, 29 september 1817.
- 13 HUA 68 Familie De Geer van Jutphaas, inv.nr. 309, *Antecedenten Staten-Generaal (Tweede Kamer) 1815-1837* (’s-Gravenhage 1838) met toevoegsels uit 1840 en 1842 en met aantekeningen; *Antecedenten*, voorblad. Zie over het functioneren van antecedenten in de Tweede Kamer: HTK 1844-1845, 30 oktober 1844, p. 19-20 (De Kempenaer); 29 oktober 1844, p. 17 (Den Tex).
- 14 I.J.A. Nijenhuis, ‘Representation by numbers. How attendance and experience helped Holland to control the Dutch States General (1626-1630)’, in: M. Daemen, e.a. (red.), *Political representation. Communities, ideas and institutions in Europe* (Leiden en Boston 2018) 182-204, aldaar 188-194; Verhey, *De constitutionele conventie*, 7; Hoetink, *Macht der gewoonte*, 95-104.
- 15 Verhey, *De constitutionele conventie*, 7; J.Th.J. van de Berg, *Stelregels en spelregels in de Nederlandse politiek* (Oratie, Universiteit Leiden 1990).
- 16 Palonen, *Parliamentary thinking*, 50-51.
- 17 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 569, ‘Vergadering der Staten-Generaal’, inhoudende stukken over de orde in de vergaderingen en over de werkzaamheden. Met aantekeningen van Hendrik Fagel de Oudste, François Fagel de Oude en Hendrik Fagel de Oude. 1580-1771, 1 omslag.
- 18 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 1 en 3; Oddens, ‘Zoeken naar eendracht’, 259; HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 105-106 (Reyphins).
- 19 Règlements des états généraux sur l’ordre à observer dans leurs assemblées, 27 maart 1577. Gachard, *Actes des États-Généraux des Pays-Bas 1576-1585. Notice chronologique et analytique* (Brussel 1861) deel 1, 440-441; Thomassen, *Instru-*

- menten van de macht, deel 1, 181-210; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 134.
- 20 J.H. Grever, 'The structure of decision-making in the States-General of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 2:2 (1982) 125-153, aldaar 138-139; vgl. J. Feuchter, en J. Helmuth (red.), *Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frankfurt am Main 2008) 10-12; R. Esser, 'Weil ein jeder nach seinem habenden Verstand... seine Meinung nach aller Völker Rechten ungehindert außzusprechen hat. Herrschaft und Sprache auf frühneuzeitlichen Landtagen', in: M. Meumann en R. Pröve (red.), *Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Umriss eines dynamisch-kommunikativen Prozesses* (Münster 2004) 79-95, aldaar 80-82.
- 21 W. Blockmans, 'Breaking the rules. The emergence of the States General in the Low Countries in the fifteenth and sixteenth century', in: Neu (red.), *Zelebrieren und Verhandeln*, 185-194, aldaar 189; O. Mörke, 'Kohärenzstiftung durch Verfahren im partikularisierten Staat. Die Generalstände in der niederländischen Republik', in: B. Stollberg-Rilinger (red.), *Vormoderne politische Verfahren* (Berlin 2001) 521-557.
- 22 De overige provincies boden tegenwicht aan Holland. Nijenhuis, "'Uytten buyck van 't land'", 68; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel 1, 140-143; Schöffer, 'Naar consolidatie en behoud', 80; Grever, 'The structure', 143-145; Gabriëls, *De heren als dienaars*, 253. Zie voor een voorbeeld van Hollands overwicht op de besluitvorming: W.A. van Rappard (red.), *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga 1697-1731* ('s-Gravenhage 1978) brief 8, p. 7-8.
- 23 A.J. Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720* ('s-Gravenhage 1980) deel III, n. 808, p. 285-287. A. van Wassenauer-Duivenoorde aan Heinsius, 18 augustus 1704.
- 24 Zie bijvoorbeeld: KHA A31, inv.nr. 931, Briefwisseling van de stadhouder met de griffiers van de Staten-Generaal, 1764 en 1771, Fagel aan Willem v, 5 augustus 1771; A. Waddington, 'Sommaire de la forme du régime des provinces unies des pays-bas' *BMHG* 15 (1894) 153-174, aldaar 172; Gabriëls, *De heren als dienaars*, 157, aldaar noot 212.
- 25 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel 1, 185; Gabriëls, *De heren als dienaars*, 307, 354, 357-358. Zie voor voorbeeld invloed voorzitter op conclusie: G. Groen van Prinsterer en F.J.L. Krämer (red.), *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* (Leiden 1915), serie 5, deel 3, p. 478-479. Willem v aan Fagel, 25 mei 1787 en noot 2; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel 1, p. 362; NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 569, resolutie SG 8 november 1771; NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 44, Stukken betreffende afvaardiging, admmissie en rang van ordinair en extra-ordinair gedeputeerden ter Staten-Generaal., 1716-1786, resolutie SG 8 november 1716.
- 26 Een resolutie genomen op 2 juli 1734 illustreert hoe precar het proces was vlak voor en na dat een resolutie tot stand kwam in deze setting. De resolutie verbood wijzigingen na een correct verlopen controle, tenzij gedeputeerden dit unaniem begeerden. NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3789, p. 339. De controle vond overigens niet altijd plaats. N. Japikse, 'De Staten-Generaal in de achttiende eeuw (1717-1795)', in: Fockema Andreae, (red.) *500 jaren*, 99-141, aldaar 114. Schöffer schrijft de aandacht voor stijl, zinswendingen en vocabulaire toe aan de

calvinistische traditie van bijbeltekstkritiek. I. Schöffer, 'Naar consolidatie en behoud onder Hollands leiding (1593-1717)', in: Fockema Andreae (red.), *500 jaren*, 64-98, aldaar 86; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 143.

- 27 Zie bijvoorbeeld: Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720* ('s-Gravenhage 2001) deel XIX, n. 843, Van Rechteren-Almelo aan Heinsius, 20 juli 1718.
- 28 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 163-164 en 171; G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991) 56 en 144-145; J.H. Grever, 'Committees and deputations in the assemblies of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 1:1 (1981) 13-33; Van Riemsdijk, *De griffie*, 26; S. Groenveld, 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt e.a. (red.), *Van Tesorier tot Thesaurier-Generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 55-88, aldaar 64-66. Zie bijvoorbeeld: Veendendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius* ('s-Gravenhage 1978) deel II, n. 1061, p. 415. Van Witsen, 20 augustus 1703.
- 29 Begin achttiende eeuw klonken er klachten over gedeputeerden die de commissievergaderingen vertraagden, omdat zij tussentijds overlegden in hun thuisprovincie. NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, Fagel, inv.nr. 570, 'Besognes' der Staten-Generaal, inhoudende stukken over de organisatie en de werkzaamheden. 1646-1746. Met aantekeningen van Hendrik Fagel de Oude over de jaren., 1640-1719. Zie ook Veenendaal (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius* ('s-Gravenhage 1995) deel XIII, p. 140. B. van der Dussen aan Heinsius, 11 maart 1712; *Archives*, serie 4, suppl., p. 35. W. Bentinck aan de latere Willem IV, 30 juni 1744; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 364-371; Van Riemsdijk, *De griffie*, 20.
- 30 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 181; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 123; Van Riemsdijk, *De griffie*, 18.
- 31 Zie bijvoorbeeld een passage over de Overijsselse gedeputeerde Rouse in: Veenendaal (red.), *Briefwisseling van Anthonie Heinsius* ('s-Gravenhage 1992) deel XII, n. 949, p. 567. Van Rechteren-Almelo aan Heinsius, 9 december 1711; idem, deel XVIII, n. 833, p. 494-495. Heinsius aan Van Rechteren-Almelo, 9 juli 1718.
- 32 A. van der Capellen, *Gedenkschriften van jonkheer van der Capellen, Heere van Aartsbergen, Boedelhoff, en Mervelt: beginnende met den jaare 1621, en gaande tot 1654*, deel II (Utrecht 1778) p. 173.
- 33 cf. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167; Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 160-161; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 304-305 en 321-323; NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 580, 'Creditieven en Instructiën' voor de Gedeputeerden ter Staten-Generaal. 1644-1771. Met aantekeningen van Hendrik Fagel de Oude over de jaren., 1631-1669; NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 320, Verzameling afschriften van instructies en reglementen, bijeengebracht door Hendrik Fagel de Oude, voor: 1588-1715, 1 pak. Zie voor een voorbeeld van de invloed van instructies: *Archives*, serie 5, deel 1, p. 277. E.T. van Berkel aan de raadpensionaris, 25 oktober 1771.
- 34 Van Slingelandt, 'Discours over de defecten in de tegenwoordige constitutie der Regeering van den staat der Vereenigde Nederlanden, en over de middelen van redres, in: *Staatkundige geschriften*, deel I, p. 171-314, aldaar 232-233; idem, 'Dis-

- cours over de constitutie der Vergadering van de Hoog Mogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden, en over de manier, en forme, van haare deliberation' in: *Staatkundige geschriften*, deel II, p. 125-282, aldaar 255-282 (instructie).
- 35 Zie bijvoorbeeld: W. Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen*, deel 2, n. 743, p. 636-637. Charles aan Willem Bentinck, 16 oktober 1751. Delft probeerde in 1742 nog meerderheidsbesluiten als regel in de Staten-Generaal door te voeren. De Staten-Generaal weken in internationaal perspectief af door de beperkte mogelijkheid door overstemming tot resultaten te komen. Alleen in Zwitserland en Polen was dit ook het geval. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 150.
 - 36 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 60.
 - 37 R.E. van Ditzhuyzen, 'Portret van Simon van Slingelandt. Secretaris van de Raad van State 1690-1725', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 93-102, aldaar 99-100. De plannen van Van Slingelandt kregen pas echt grote bekendheid toen ze op het hoogtepunt van de patriottentijd in druk verschenen. Geïnspireerd door Van Slingelandts strakkere reglementering en het opkomend onderscheid tussen de staatsmachten, probeerden de patriotten in hun hervormingsplannen de relatie tussen de Staten en stadhouder te verduidelijken. Klein, *Patriots republikanisme*, 279-283.
 - 38 Driekwart van de bezettingen vond plaats in de zeventiende eeuw, een kwart in de eerste helft van de achttiende eeuw en slechts één in de tweede helft van de achttiende eeuw. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 229-234.
 - 39 *Archives*, serie 5, deel 2, p. 388-391. Rendorp aan Willem v, 12 februari 1781, antwoord 13 februari; zie ook: *Archives*, serie 5, deel 3, p. 246. Raadpensionaris Bleiswijk aan Willem v, 26 augustus 1783.
 - 40 Charles Bentinck, in maart 1747 door kwartier Salland tot gewoon gedeputeerde ter generaliteit benoemd. *Archives*, serie 4, deel 1, p. 445. aantekening 2 mei 1750. Zie ook Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen*, deel II, nr. 681 en 694; *Archives* serie 4, deel 1, p. 515 e.v; F. Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden, 1711-1751* (Nijmegen 2018) 776, 779-782.
 - 41 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 158. Zie bijvoorbeeld: Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 461.
 - 42 De vergadering begon vanaf 1646 om 10 uur 's ochtends en in 1713 gold elf uur als begintijd. In de tweede helft van de achttiende eeuw vergaderden de Staten-Generaal van maandag tot en met vrijdag vanaf elf uur en bij uitzondering kwamen ze bijeen op zaterdag, zondag of een gereformeerde feestdag. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 306; Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 354; *Tegenwoordige staat*, deel I, p. 256.
 - 43 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 339, 350-352, 356, 360, 385; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 133 en 152; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 372 en 485.
 - 44 Geciteerd in: Gabriëls, *De heren als dienaren*, 351 (citaat) en 339. Zie voor de particuliere notulen van griffier Fagel aan Willem v: KHA A 31, inv.nr. 931-949.
 - 45 *Gedenkstukken*, deel 7, p. 560. Van Stralen aan Souverein Vorst, 3 mei 1814.
 - 46 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, n. 18, 24 maart 1796, p. 142.
 - 47 Oddens, *Pioniers*, 150 en 156; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 192-193.

- 48 Leden onttrokken zich soms aan deze openbare, hoofdelijke stemmingen. Odens, *Pioniers*, 186. Als hoogste ambtenaar van de Bataafse Republiek trad de voorzitter in zekere zin in de voetsporen van de stadhouder. Deze rol legde het eerste Reglement vast in de bepaling dat de voorzitter de Parade van het Haagse garnizoen afnam. Deze bepaling verdween in het Reglement van de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam. Pippel, *Het Reglement van Orde*, 122.
- 49 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 48, 19 juni 1798, p. 374.
- 50 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 111, 20 augustus 1798, p. 212-213.
- 51 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 122-125; Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 29 en noot 11 t/m 15.
- 52 Cf. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167.
- 53 *Gedenkstukken*, deel 7, p. 560. Van Stralen aan Souverein Vorst, 3 mei 1814.
- 54 Hooykaas, 'Oude tradities', 112; Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, deel v, p. 110-111.
- 55 In hoofdstuk 6 behandel ik de vraag of er op een andere manier sprake bleef van een afhankelijkheidsrelatie tussen de provincies en de Kamerleden.
- 56 Art. 17 – Binnenlandse zaken, buitenlandse zaken, militaire zaken, zeezaken, commercie en koloniën, financiën en justitie; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 126-127; Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 29-30.
- 57 NA 2.02.13. Eerste Kamer der Staten-Generaal (1814-1945), inv.nr. 13; HTK 1814-1815, *Bijl.* 1, p. 3. 'Reglement van Orde voor de Tweede Kamer.' (zie noot 1) Art. 8. De omvraag zal geschieden naar de orde der aanstelling, waarnaar de Leden ook zitting zullen nemen; zullende een nieuw verkozen Lid, zijn post aanvaardende, door den Griffier binnengeleid, en aan denzelve voor hem bestemde plaats worden aangewezen.
- 58 Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, deel v, p. 113. Zie ook Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 137; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 171. Per zitting was gemiddeld een op de drie leden afwezig. Meerts, *Kamerleden 1814-1815*, 17.
- 59 *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 9 mei 1815, p. 113. Zie bijvoorbeeld: *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam* nr. 89, 3 augustus 1798, p. 39; nr. 100, 11 augustus 1798, p. 133; vgl. A. Castaldo, *Les méthodes de travail de la constituante. Les techniques délibératives de l'Assemblée Nationale, 1789-1791* (Parijs 1989) 90.
- 60 *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 23 mei 1815, p. 212. Volgens Hagelstein zouden de Afdelingen zijn overgenomen uit het Franse parlement en gold het als een instrument om de overmatige invloed van commissievergaderingen tegen te gaan. De departementale indeling van de commissies keerde terug in 1953. Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 30.
- 61 De gescheiden behandeling van de wetsvoorstellen door de Tweede en Eerste Kamer wijkt af in internationaal opzicht. In het Engelse parlement en het Franse (tijdens de Derde Republiek) konden beide Kamers tegelijkertijd een wet in behandeling nemen en de tekst amenderen. Oud, *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 2, 104-106. Zie voor een overzicht van wetsvoorstellen afgewezen door de Tweede Kamer en Eerste Kamer: De Geer, *Antecedenten*, p. 52-54. De Eerste Kamer verwierp vrijwel alle initiatiefvoorstellen van de Tweede Kamer. De Geer, *Antecedenten*, p. 39-44. Eenmaal bracht de

- Tweede Kamer een redactionele verandering teweeg in een wet betreffende de uitloting van uitgestelde schuld. De Geer, *Antecedenten*, p. 142.
- 62 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 3-4. Art. iv. De Kamer verdeelt zich naar aanleiding van art. 107 der Grondwet, in zeven Afdelingen, welke bij loting iedere maand vernieuwd worden. Elke Afdeling verkiest een harer Leden tot Voorzitter, om het besluit der meerderheid op te maken, en het verslag daarvan over te brengen in de centrale Afdeling. Art. v. De Centrale Afdeling wordt zamengesteld uit alle de Rapporteurs van de bijzondere Afdelingen, voorgezeten door den President der Vergadering, en geadsisteerd door den Griffier. In dezelve worden de Adviezen der bijzondere Afdelingen overwogen en een algemeen verslag opgemaakt door den Griffier.
- 63 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 7; De Geer, *Antecedenten*, p. 35; HTK 1815-1816, Bijl. II, p. 7. 'Instructie voor den Griffier der Tweede Kamer.' Art. 9. Hij is verplicht de Centrale Afdeling te adsisteren en het algemeen verslag in geschrift te stellen; De Geer, *Antecedenten*, p. 137. Zie ook L.A. Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste: L.A. Reyphins, ex-président de la Seconde Chambre des Etats généraux*, 1835. L. François ed. (Brussel 1989) p. 108.
- 64 NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief J.E.N. van Lynden van Hoevelaken aan J.C.E. van Lynden van Hoevelaken, ongedateerd (PDF 373) maar geschreven tussen 3 en 19 augustus 1817, aan boord van het jacht 'Arend' van de koning.
- 65 'un homme impatient, despotique, et qui n'aime pas déplaire au gouvernement.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 10 april 1820, p. 19-20. De koning had op 27 maart 1820 wetsvoorstellen op administratie justitie en organisatie bevoegdheden en jurisdictie Hoge Raad toegezonden aan de Tweede Kamer. Op 30 april 1820 besteedde Warin een hele dag van halftien 's ochtends tot zeven uur 's avonds aan het bestuderen van een wet in een Afdelingskamer (p. 28).
- 66 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 4-5; De Geer, *Antecedenten*, p. 130-131 en 150-154. Over drukken processen-verbaal en memories van antwoord: De Geer, *Antecedenten*, p. 137-138.
- 67 'Qu'il est heureux que nos bons concitoyens ne se trouvent pas tous derniers les coulisses, ils n'ont déjà que trop de sujet de rire si ce n'est de pleurer de notre législation, quel ne serait point le désespoir de ceux qui souffrent réellement à la suite de mauvaises dispositions législatives s'ils savaient qu'ils souffrent un mal qui n'est point, inévitable.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 22 mei 1820, p. 31; Ibidem, 16 februari 1822, p. 267. Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 249.
- 68 De Geer, *Antecedenten*, p. 139-140 en voor nadere wijzigingen in reeds gewijzigde voorstellen p. 141. Zie ook: Van Zanten, *Schielijk*, 167.
- 69 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61, "Pro memorie", aantekening van Falck.
- 70 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, Brieven over politieke aangelegenheden, meest van ambtenaren, gedeeltelijk met de minuut-antwoorden van Van Maanen. 15 November 1815-22 April 1842, 14 banden inv.nr. 81, 20 januari 1820, Philipse aan Van Maanen.
- 71 Tijdens het zittingsjaar 1815-1816 had de Tweede Kamer 106 maal plenair vergaderd, 7 maal in comité-generaal en bracht de Centrale Afdeling 29 verslagen uit. Het zittingsjaar 1816-1817 kende 49 plenaire zittingen, 3 comités-generaal en 16 verslagen van de Centrale Afdeling. Hagelstein, *De parlementaire commissies*, 31,

- noot 20. De koning kon door de 'valbijlconstructie' een einde maken aan de parlementaire zitting en zo onwelgevallige initiatiefvoorstellen vroegtijdig van de agenda afvoeren, maar daarvan is geen gebruik gemaakt. Verhulst, 'Jaren van studie', 34, aldaar noot 129; Turpijn, *Mannen van gezag*, 165.
- 72 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 223; NL-HaNA, Collot d'Escury, inv.nr. 136, p. 6; P.H.A.J Strick van Linschoten., *Herinneringen van den baron Strick van Linschoten*, deel II (Amsterdam 1856) p. 106-107.
- 73 Van Zanten, *Schielijk*, passim; S. Marteel, *The intellectual origins of the Belgian Revolution. Political thought and disunity in the Kingdom of the Netherlands, 1815-1830* (Cham 2018) passim. De uitzondering is Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 222.
- 74 HTK 1825-1826, 20 oktober 1825; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, p. xcVIII en p. 924; Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 120; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XII (1825) p. 122, 24 november 1825.
- 268 75 HTK 1819-1820, 28 december 1819, p. 91; NL-HaNA, Lynden tot Hoevelaken, van, 2.21.113, inv.nr. 4, Stukken betreffende het lidmaatschap der Staten-Generaal. Zelf had hij meermaals opgetreden als afdelingsvoorzitter. NL-AhGldA 0479, inv.nr. 57, brief 25 december 1816.
- 76 Het voorstel verdween met 51 tegen 22 stemmen van tafel. HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 108-110; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel V, p. 40. Zie voor latere klacht over onbruikbaarheid Afdelingsverslagen: HTK 1829-1830, 17 december 1829, p. 203.
- 77 HTK 1816-1817, *Bijl.* III, p. 9. 'Herziening van het Reglement van orde'.
- 78 De Overijsselse Sandberg protesteerde bijvoorbeeld tegen het voorstel van de Gelderse voorzitter Markel Bouwer om het Afdelingsonderzoek over te slaan en direct over te gaan tot de beraadslagingen, na de presentatie van een rapport van de Centrale Afdeling. Zulke 'onverwachte en verhaaste deliberatie' leidden binnen de kortste keren tot structureel misbruik. De Kamer mocht 'nooit uit het oog verliezen, dat, hetgeen heden eene enkele daadzaak is, morgen reeds als een voorbeeld, en overmorgen als een vast aangenomen stelsel kan worden aangevoerd.' HTK 1819-1820, 9 december 1819, p. 35; De Geer, *Antecedenten*, p. 142. De Kamer sloeg meermaals het onderzoek in de Afdelingen over na de gewijzigde ontwerpen of bijzondere wijzigingen te hebben ontvangen, mits de inhoud genoegzaam bekend was. Staande vergadering: 24-28 april 1829; 19-22 mei 1830, in beraadslaging genomen (25 november 1817; 21 december 1824; 4 januari 1825; 19 november 1830; 28 december 1831).
- 79 Het RvO in gebruik bij het Wetgevend Lichaam uit 1808 bevatte wel een dergelijke orde. Pippel, *Het Reglement van Orde*, 123.
- 80 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel IV, p. 257.
- 81 Bij uitzondering sprak een minister bij aanvang van de zitting. 20 december 1826; 12 mei 1829; 19 maart 1827 (telkens begrotingswetten). De Geer, *Antecedenten*, p. 156.
- 82 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005,32, inv.nr. 38, Particuliere adviezen aan koning Willem I, met bijlagen., 1818 januari 20 – 1828 juni 16. Nota aan de koning, 16 februari 1819.
- 83 Kemper wilde allesbehalve een koninklijke pion zijn in de Kamer. KHA A35, XVI-

- II, inv.nr. 61. "Pro memorie", aantekening van Falck. 'In een brief uit Leiden, niet aan mij geschreven, zag ik onlangs de woorden: "Kemper belooft *independent* en niet in alles met het gouv[ernement] te stemmen." Zie ook: Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 238-244.
- 84 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 31; HTK 1819-1820, p. 15 maart 1820, p. 125 aldaar noot 1 over geheim comité van 8 en 10 maart.
Voorstel ingediend: HTK 1819-1820, 9 december 1819, p. 36; verslag Centrale Afdeling: HTK 1819-1820, 28 februari 1820, p. 116; HTK 1819-1820, p. 193. De Kamer stelde na lang overleg een commissie in op 10 maart 1820. Pippel, *Het Reglement van Orde*, 6.
- 85 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 32.
- 86 In het comité-generaal van 31 mei 1820 stelden Wickevoort Crommelin, de Jonge en de Melotte d'Envoz voor een commissie te belasten met het voorlopig onderzoek van de ontwerpen van wet, betreffende het Burgerlijk Wetboek, genomen in overeenstemming met de denkbeelden van Van Hogendorp.
- 87 HTK 1819-1820, 8 juni 1820, p. 193 en 222; *Bijl.* xxx, p. 684. 'Regeling der officiële en officieuze betrekkingen tusschen de Regering en de Kamers der Staten-Generaal.'; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 32; De Geer, *Antecedenten*, p. 143-144. Zie ook Van Zanten, *Schielijk*, 258; Marteel, *The intellectual origins*, 112-113; P. van Velzen, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen 2005) 251-258.
- 88 Voor Willem I maakte dit KB onderdeel uit van een 'institutionele onttrekking', waarbij hij steeds meer beleidsterreinen aan het zicht van de Kamer onttrok. Hieronder vielen de Blanketwet (1818), het Conflictenbesluit (1822) en de oprichting van het Amortisatiesyndicaat (1822). Van Zanten, *Schielijk*, 167-168 en 178-179.
- 89 'Je sentais que le président, qui se trouve entre l'enclume et le marteau, ferait de son mieux pour empêcher un projet de loi et qu'il trouverait beaucoup d'appui.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 10 januari 1824, p. 384.
- 90 J. Turpijn, *Mannen van gezag*, 154-157; idem, 'Het gezag van 'mijnheer de voorzitter' in de parlementaire cultuur van de negentiende eeuw' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 417-434; Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 141; G. Seret, *Het voorzitterschap in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1910); vgl. A. Torre, 'The emergence of parliamentary presidency models in late eighteenth-century legislatures (reflections on a fragment by Jeremy Bentham)' *PER* 22:1 (2010) 89-124, aldaar 117-122.
- 91 Ondersteunende commissies: ontvangst koning en ministers (art. grondwet: 100A, 106A; ontwerpen Adressen van Antwoord; aanbidding aan de koning van adressen (13; 57; 115A); nominatie (201; 202; 14B); onderzoek geloofsbriefjes (94A); verzoekschriften (161A; 19B, 95A); openen van stembriefjes (15B). Commissiebenoemingen: De Geer, *Antecedenten*, p. 167. Specialistische commissies: petitie-recht (HTK 1815-1816, p. 48) *Bijl.* xvii, p. 9. 'Voorstel tot onderzoek naar het regt van petitie.'; jaarlijks wisselende commissie voor verzoekschriften (HTK 1815-1816, p. 83-84). Willem I overlegde in 1820 dagelijks met de voorzitter. NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6912, stukken betreffende de waarneming van de directie van de Staatssecretarie tijdens de ziekte van J.G. de Mey van Streefkerk. Brief 15 augustus 1820.

- 92 De Geer, *Antecedenten*, p. 134. Dit gebeurde op: 31 mei 1820; 6 en 9 januari 1824; 19 november 1827; 5 november 1830; Seret, *Het voorzitterschap*, 54.
- 93 Prins, 'Tien jaren', 61-62.
- 94 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 19 augustus 1820.
- 95 HUA 274 Familie Ort, inv.nr. 202, 6 februari 1821, p. 111; ibidem, 21 juni 1822, p. 342. Zie voor afloop behandeling Burgerlijk Wetboek: KHA A35, VIIIe. 53.1-10. Briefwisseling vanuit het Kabinet des Konings met onder meer ministers, gouverneurs, ambassadeurs en hoge militairen, 1822-1829. Van Maanen was bij de latere behandelingen aanwezig. 26 mei 1823 t/m 18 februari 1826.
- 96 J.E.N. van Lynden van Hoevelaken (Gelderland), A.C. Membrède (Limburg), J.P. Wickevoort Crommelin (Holland), L.P.J. burggraaf du Bus de Gisignies (West-Vlaanderen), A.H. van Markel Bouwer (Gelderland), A.C. Membrède (Limburg), R. Metelerkamp (Holland), P.Th. Nicolai (Luik), S.J. Sandberg van Essenburg (Overijssel), P.Th. Nicolai (Luik), S.J. Sandberg van Essenberg (Overijssel), L.A. Reyphins (West-Vlaanderen), H.M. van der Goes (Holland), L.A. Reyphins (West-Vlaanderen), J. Corver Hooft (Holland), L. van Toulon (Holland), H.M.A.J. van Asch van Wijck (Utrecht), H. baron Collot d'Escury (Holland), T. Sypkens (Groningen), H. Collot d'Escury (Holland), H.J. Dijkmeester (Gelderland), L.C. Luzac (Holland), M.P.D. baron van Sytzama (Friesland), M.W. de Jong van Campensnieuwland (Holland), O. van Swinderen van Rensuma (Groningen), H. Backer (Holland), E.W. van Dam van Isselt (Gelderland), D.Th. Gevers van Endegeest (Zuid-Holland), J.L.A. Luyben (Noord-Brabant), P. van Akerlaken (Holland), G.I. Bruce (Overijssel), W. Boreel van Hogelanden (Holland).
- 97 Tussen 1815 en 1848 vonden er 32 benoemingen plaats. De Zeeuw Bijleveld nam het voorzitterschap van de Tweede Kamer waar op 18 oktober 1831, uit kracht van art. 17 van het RvO, waarbij 'in het geval er geen der vorige Presidenten aanwezig ware, het oudste lid in jaren als voorzitter fungeerde.' De Geer, *Antecedenten*, p. 165; *Almanach de la cour*, p. 214-216.
- 98 NL-AhGldA 0479 Van Lynden van Hoevelaken, inv.nr. 57, brief 26 oktober 1816.
- 99 *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 398, p. 349. Salvati aan Frederik Willem III, 29 oktober 1816. Zie ook *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 327. Van der Duyn aan Van Der Capellen, 6 november 1816; Prins, 'Tien jaren', 57.
- 100 NL-AhGldA 0479 Van Lynden van Hoevelaken, inv.nr. 57, brief 25 oktober 1817.
- 101 KHA A35, XVIII, inv.nr. 61. "Pro memorie", aantekening van Falck. Tot twee keer toe steunden de zuidelijke leden een noordelijke kandidaat die zich kritisch had uitgelaten over het regeringsbeleid. In 1816 kreeg Van Hogendorp bijvoorbeeld zestien stemmen en in 1821 ontving de Bredase rechter Le Heu een nominatie, de enige noorderling die tegen het nieuwe belastingstelsel stemde. NL-HaNA, Collot d'Escury, inv.nr. 136, p. 12-13; De Geer, *Antecedenten*, p. 127; Prins, 'Tien jaren', 61, 87-88.
- 102 Gedurende de openbare beraadslaging (10 april 1827) over het ontwerp van de organisatie op de rechterlijke macht en op het beleid van justitie slaagde de Kamer erin de koning zover te krijgen drie artikelen bij KB in te trekken. De Geer, *Antecedenten*, p. 141. Bij de zuidelijken lag Reyphins bij zijn tweede verkiezing een stuk minder goed na een verspreking in de Tweede Kamer, die zij hadden

- opgevat als een belediging van een collega, de Gentse bisschop De Broglie. Dit weerhield Reyphins er niet van met zelfstandige onpartijdigheid tegen de regeringsvoorstellen te stemmen. Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 44; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 658.
- 103 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan Van Assen, 18 april 1829.
- 104 Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 2-12; Van Zanten, *Schielijk*, 261; Koch, *Koning Willem I*, 438.
- 105 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, Gedenkschriften van W.F. Baron Röell, benevens de aantekeningen bij de samenstelling daarvan gebruikt. Ongedateerd. n. 34. De koning had geprobeerd Beelaerts van Blokland als tweede op de nominatie te krijgen; *Gedenkstukken*, deel 9, band 1, p. 48-49. Bagot aan Lord Aberdeen, 23 oktober 1829; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel 1, n. 230, p. 204. Groen aan A.G.A. van Rappard, 15 oktober 1829.
- 106 Van Dam van Isselt en Van Sytzama hadden samen een succesvolle wijziging van het RvO voorgesteld, waarbij in de Tweede Kamer de behandeling van verzoekschriften beter gereguleerd werd. De Geer, *Antecedenten*, p. 165 en 170. Citaat: *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel 1, n. 89. p. 829 Van Assen aan De Mey van Streefkerk, 22 september 1833; ibidem, p. 708, noot 3; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n.4. p. 939. C.J. van Assen aan Groen, 1 november 1833.
- 107 *Gedenkstukken*, deel 10, band 3, n. 441, p. 678. Selby aan Schimmelmans, 25 oktober 1834. Zie voor een uitgebreide behandeling van het politiek denken en optreden van Luzac: G. van Es, 'Lodewijk Caspar Luzac, 1828-1840. Den onkreukbaren verdediger der echt-constitutionele vrijheid' (Doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1985).
- 108 Leiden, UB, BPL 1561, Van Nes aan Luzac, 26 oktober 1836. Zie ook Van Zanten, *Schielijk*, 332; Turpijn, *Mannen van gezag*, 155, aldaar noot 8.
- 109 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 12 oktober 1836. (cursivering in origineel)
- 110 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 280. p. 208-209. C.J. van Assen aan Groen, 30 juli 1837; ibidem, n. 267. p. 197. C.J. van Assen aan Groen, 7 mei 1837.
- 111 Leiden, UB, BPL 2926, Brieven aan L.C. Luzac en varia, J.N. van Tets van Goudriaan aan Luzac, 29 november 1836; A. van Gennep aan Luzac, 8 februari 1837; P.A. Ossewaarde aan Luzac, 8 maart 1837.
- 112 Leiden, UB, BPL 2926, Van Sytzama aan Luzac, 27 februari 1837.
- 113 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 495, p. 373, noot 79. C.J. van Assen aan Groen, 7 februari [1841]; Van Es, 'Lodewijk Caspar Luzac', 16-17.
- 114 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 november 1840.
- 115 De Geer, *Antecedenten*, p. 133 en 154.
- 116 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 81. P.H. de Lens aan Van Maanen, 4 januari 1822; NL-HaNA, Collot d'Escury, inv.nr. 136, p. 12-13; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 28 november 1820, p. 83.
- 117 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 20 maart 1820, p. 16: 9 februari 1818 (45 miljoen); 31 december 1819 (24 miljoen); 24 december 1820 (8 miljoen) (beide creaties waarde 14 miljoen); mei 1822 (verzoek voor 50 miljoen).

- 118 '[L]e procès-verbal est le plus sanglant de tous. Il n'est pas possible de [lier] les mains à un président au point de rendre son procès-verbal à tous égards modérés. D'ailleurs le procès-verbal de la 6me section est le plus étendu et celui qui a acquis le plus de réputation. L'on n'ignore pas que je suis de cette section et l'on apprend vite qui ont le plus contribués à former des arguments.' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 8 mei 1822, p. 319-320.
- 119 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 28 juni 1821, p. 185. De redevoeringen in het openbaar waren slechts 'parades'.
- 120 Van Hogendorp, *Bijdragen*, v, p. 30. Zie ook: Van Hogendorp, *Bijdragen*, iv, p. 258; HTK 1819-1820, 7 december 1819, p. 7.
- 121 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 5 februari 1838.
- 122 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 382, Frans Smeer aan Gogel, 10 september 1820. De benoeming van Gogel tot staatsraad en in de Orde van de Nederlandse Leeuw was een van de tactieken van Willem I. Ibidem, n. 226, p. 383. H.W. Tydeman aan Gogel, 4 januari 1821.
- 272 123 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel ix, p. 95-96; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 21 augustus 1822, p. 372.
- 124 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 31 januari 1821.
- 125 KHA A 35, VIIIe.53.1-10. Briefwisseling vanuit het Kabinet des Konings met onder meer ministers, gouverneurs, ambassadeurs en hoge militairen, 1822-1829. Omslag Appellius, 1822-1827. 16 mei 1822, 22 juni 1822 (2x), 13 juli 1822, 30 juli 1822, 2 augustus 1822, 5 augustus 1822.
- 126 *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, p. 320-322. Appellius aan de koning, 19 juli 1822.
- 127 'Continuons, Messieurs, et respectons l'ordre et la régularité que nous avons établis.' HTK 1821-1822, 5 augustus 1822, p. 454; Strick van Linschoten., *Herinneringen*, deel II, p. 105. Reyphins trad op als parlementair politicus. Palonen, *Parliamentary thinking*, 53.
- 128 Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 119-121 en 156-157.
- 129 HTK 1828-1829, 23 oktober 1828, p. 10. "[...] doch ik ben overtuigd, dat de bij ons gevolgde wijze gebrekkig is, wanneer de Afdeelingen ledig zijn. Hare mededeelingen aan het Gouvernement moeten, om nuttig te werken, door de aanwezigheid der leden worden geruggesteund. Daardoor kan voorloopig het gevoelen der Kamer gekend worden, en deze voorzigtige en regelmatige loop van zaken doet geene inbreuk op de onafhankelijkheid der Vertegenwoordigers eener Natie, welke op hare vrijheid en instellingen trotsch is."
- 130 Over het algemeen schommelde het aanwezigheidspercentage gedurende de eerste vijftien jaar tussen de 65 en 80 procent. Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. ix.
- 131 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105 (citaat); De Geer, *Antecedenten*, p. 121. Dit gebeurde op 30 april, 1 en 2 mei 1816 en op 16, 22, 29 oktober 1818.
- 132 Voor de tweede tienjarige begroting zou bijvoorbeeld alles afhangen van de stem van de Gentse burgemeester Van Crombrugge. NA 2.21.008.77 Jorissen, inv.nr. 66, korte aantekening van eenige gesprekken op 15, 16, 17 december 1829, f. 8.
- 133 Leden die aangaven de loop der beraadslagingen af te wachten voor het bepalen van hun stem. HTK 1819-1820, p. 55, 59, 69; HTK 1819-1820, p. 110; HTK 1820-1821,

- p. 104. In internationaal opzicht weken de Staten-Generaal af van Engeland en Frankrijk, waar leden afgedekt stemden. N. Roussellier, 'The political transfer of English parliamentary rules in the French assemblies (1789-1848)' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 12:2 (2005) 239-248, aldaar 244-245.
- 134 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 6 augustus 1822, p. 369; De Geer, *Antecedenten*, p. 139.
- 135 HTK 1816-1817, *Bijl.* III, p. 8. 'Herziening van het Reglement van orde.' De commissie nam het wijzigingsvoorstel niet over, maar stelde voor het lot te laten bepalen bij welk nummer op de presentielijst de hoofdelijke oproeping begon. Alleen de notulen, conclusies van de rapporten over verzoekschriften, enz. mochten *zonder tegenspraak* besloten worden. De Eerste Kamer leed dusdanig onder leden die zich onttrokken aan de stemmingen dat op 20 december 1823 bepaald werd "dat een lid, welke de discussie heeft bijgewoond, de vrijheid niet heeft, om welke redenen het dan ook zijn moge, zich uit de vergadering te verwijderen, zonder zijne stem uit te brengen." De Geer, *Antecedenten*, p. 158. Het afwezigheidsprobleem had ook gespeeld in de Nationale Vergadering. Oddens, *Pioniers*, 186. Absente leden in het Britse en Ierse Lagerhuis konden zelfs gearresteerd worden en vastgehouden in het parlamentsgebouw. E.L. Wolfe, 'Into the custody of the Serjeant at Arms': inducing parliamentary attendance in Dublin and Westminster, 1690-1859' *PER* 38:2 (2018) 205-226.
- 136 NL-HaNA, Collectie 213 A.G.A. van Rappard, 2.21.135, inv.nr. 58, G. Groen van Prinsterer, 1834-1840 en z.j; B. Delbecke, *De lange schaduw van de grondwetgever. Perswetgeving en persmisdrijven in België (1831-1914)* (Gent 2012) 28-31.
- 137 HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 106; cf. Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 167.
- 138 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105-106, 134, 168; *Bijl.* XVIII, p. 817-819. 'Voorstel van den heer Metelerkamp tot verandering van het Reglement van Orde.' Intrekken in openbare zitting: HTK 1822-1823, 25 maart 1822, p. 168; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 10; De Geer, *Antecedenten*, p. 121.
- 139 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105.
- 140 HTK 1822-1823, *Bijl.* XVIII, p. 818. Afdeling 4 (voorzitter Reyphins) 'non pas en séance publique, mais en comité-général, car c'est de cette manière que les affaires, pour ainsi dire, de famille doivent se traiter.' In de literatuur is al gewezen op het feit dat de Staten-Generaal hun beraadslagingen met familiegeheimen vergeleken. Aerts, 'Een staat in verbouwing', 81 en noot 105.
- 141 HTK 1819-1820, 18 februari 1820, p. 109. (Dotrengé) Het gesprek over de regels had de Kamer zelfs nodig, want het zorgde voor cohesie tussen de leden. In de antichambre van de vergaderzaal lichtte Warin bijvoorbeeld zijn voormalig prefect De Celles in over hoe de Afdelingen hun voorzitter kozen. De mores van de Kamer waren het enige neutrale gespreksonderwerp waarvoor Warin hun problematische verhouding tijdens de Inlijving opzij wilde zetten. HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 30 november 1821, p. 243; *Gedenkstukken*, deel 6, band 1, p. 437.
- 142 HTK 1822-1823, 11 maart 1823, p. 134; *ibidem*, 25 maart 1823, p. 168.
- 143 HTK 1822-1823, 19 februari 1823, p. 105. Terwijl de Grondwet streefde naar slechts twintig dagen of minder per sessie van de Staten-Generaal hadden de afgelopen twee sessies, tien achtereenvolgende maanden in beslag genomen. HTK 1822-

1823, *Bijl.* XVIII, p. 818. Gendebien verklaarde tijdens het begrotingsdebat in december 1819 dat de (onervaren) ministers de Kamer frustreerden: 'Les Ministres sont encore a l'école de l'apprentissage. Nous sommes frustrés des informations authentiques qui nous sont dues.' HTK 1819-1820, 24 december 1819, p. 76.

144 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel IX, p. 96.

145 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 18 april 1829.

146 Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, nr. 7, 29 (mei) 1840.

147 Zie bijvoorbeeld: HTK 1829-1830, 19 december 1829, p. 215. Liedel de Well: 'En ce qui touche les dépenses, je m'en réfère aux procès-verbaux des Sections, et refuserai mon suffrage aux lois des finances. Je ne suis pas de l'avis des orateurs qui ont montré comme une catastrophe le refus éventuel du budget; un tel refus n'est qu'un événement très-ordinaire.'

148 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 47, Gedrukte en geschreven stukken betreffende het verhandelde in de Staten-Generaal en de betrekkingen tussen de Staten-Generaal en de ministers. 1814-1830 74 stukken, De Mey van Streefkerk aan Mollerus, 21 mei 1829.

149 Marteel, *The intellectual origins*, 207-211; Van Velzen, *De ongekende*, 323-324; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 220; Van Zanten, *Schielijk*, 251-252.

150 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 7 januari 1829.

151 Gezag Kamer onderschreven o.a. door Angillis: HTK 1826-1827, 21 december 1826, p. 75; De Geer, *Antecedenten*, p. 128. 21 oktober 1826; 27 januari 1827; 13 december 1827; 10 februari 1828; 26 oktober 1829; Van Zanten, *Schielijk*, 171, 175, 267 en 276.

152 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 261, aantekeningen van D. Fockema houdende verslagen van gesprekken tijdens audiënties bij Willem I en de minister van Financiën, 1828-1831. 1 omslag. 22 april 1829.

153 KB 20 januari 1830; De Geer, *Antecedenten*, 194-195; Van Zanten, *Schielijk*, 268; Van Velzen, *De ongekende*, 327-328; Colenbrander, 'Gesprekken met Koning Willem I' *BMHG* 31 (1910) 258-313, aldaar 267-268.

154 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 261, 19 oktober 1831; D. Fockema, *Herinneringen bij opkomende gedachten naar aanleiding van de tegenwoordige omstandigheden* (Leeuwarden 1831) p. 39-40.

155 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 165, aantekeningen en bijdragen over de Rijksbegroting en verdere daartoe behorende stukken, 1823-1839. Daarin o.a. proces-verbaal 5e sectie, 22 oktober 1822; oktober - december 1825; 16 februari / 13 maart, 30 en 31 oktober 1827; 25 november en 4 en 18 december 1828; november 1829; ibidem, inv.nr. 251, diverse handschriften van Daam Fockema, omslag: processen-verbaal. Opgemaakt door Fockema als president der 3e afdeling, oktober 1831 en 2e afdeling, november 1831.

156 *Gedenkstukken*, deel 10, band 5, n. 87, p. 104-108. Van Maanen aan de koning, 11 augustus 1832.

157 Ibidem, 104.

158 Ibidem, 106.

159 Ibidem, 106.

160 Ibidem, 107.

- 161 De Geer, *Antecedenten*, p. 129 (24 oktober 1831). Na 1830 werd op voorstel van Warin het aantal Afdelingen teruggebracht tot vijf. Vier Afdelingen hadden elf leden en een Afdeling tien leden; De Geer, *Antecedenten*, p. 170 (7 april 1831).
- 162 HTK 1841-1842, *Bijl.* III, p. 66. 'Herziening van het Reglement van Orde (memo-rie van Luzac over de werking van het nieuwe reglement).'
- 163 HTK 1843-1844, 29 mei 1844, p. 398. Zie voor de omgang met het RvO vanaf 1848: Turpijn, *Mannen van gezag*, 36-44.

4 'Eerbiedige bescheidenheid, doch waardiglijk': de overlegcultuur

- 1 F. Hendrickx, 'Kamervoorzitter Arib clasht opnieuw met Denk' *Volkskrant.nl* (6 juni 2019). (geconsulteerd 6 juni 2019).
- 2 Omdat in dit hoofdstuk de Noord-Zuidtegenstelling centraal staat, is bij de ove-rige Kamerleden en ministers in dit hoofdstuk aangegeven of zij uit het Noor-den (N) of Zuiden (Z) afkomstig waren. Dit hoofdstuk is een uitgewerkte versie van L. Lauret, 'Respecting the order and liberty of deliberations. Continuity of meeting practices in the Dutch States General (c. 1750-1850)' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 122-145. Zie voor een uitgebreidere behandeling van Van Alphen: Van Zanten, *Schielijk*, 64-69; Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 107-108. Zelf kon Van Alphen wel eens te lang en te zacht spreken. *Dagboek De Clercq*, deel XIII (1826), p. 41. Voor Le Hon: HTK 1828-1829, 14 mei 1829, p. 687. 'Défendre avec chaleur les droits et la dignité de la Chambre, est-ce pas respecter et vouloir qu'on respecte l'ordre et la liberté de ses délibérations?'
- 3 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel II, p. 503. Zie ook *De briefwisseling van Anthonie Heinsius*, deel 3, p. 285-287. Van Wassenauer-Duivenoorde aan Heinsi-us, 18 augustus 1704; ibidem, deel 18, p. 495. Heinsius aan Van Rechteren-Alme-lo, 9 juli 1718.
- 4 Nijenhuis, 'Republikanische Repräsentation?', 152-159; Grever, 'The structure', 139; vgl. Feuchter, 'Redekultur als Verfassungskultur', 195-197; B. Stollberg-Ri-linger, 'Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven' *Zeitschrift für historische Forschung* 31:4 (2004) 489-528, aldaar 493-496; M. Füssel en Th. Weller (red.), *Ordnung und Distinktion. Praktiken der sozialen Repräsentation in der ständischen Gesellschaft* (Münster 2005) 9-22, aldaar 9-10; J. March en J. Olsen, 'The logic of appropriateness', in: R. Goodin, e.a. (red.), *The Oxford handbook of public policy* (Oxford 2008) 690-708, aldaar 692.
- 5 De Haan, *Politieke reconstructie*, 13-20; vgl. J. Freeman, *Affairs of honor. Natio-nal politics in the New Republic* (New Haven 2001) 69.
- 6 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 306-307; Te Velde, 'Staten-Generaal en parle-ment', 167-177; Van Zanten, *Schielijk*, 146; J. van Rijn, *De eeuw van het debat: de ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Am-sterdam 2010) 55-60.
- 7 Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 104-112; vgl. P. Friedland, *Political actors: representative bodies and theatricality in the age of the French Revolution* (Ithaca 2002); Ch. Reid, *Imprison'd wranglers, The rhetorical culture of the House of*

Commons, 1760-1800 (Oxford 2012); J.A.W. Gunn, *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Londen 2009).

- 8 *Gedenkschriften*, deel 8, band 3, p. 332. Van der Duyn aan Van der Capellen, 25 januari 1817.
- 9 *Gedenkschriften*, deel 8, band 3, p. 342. Van der Duyn aan Van der Capellen, 24 november 1818.
- 10 Vgl. S. Neckel, 'Political scandals. An analytical framework' *Comparative Sociology* 4:1-2 (2005) 101-111. Ook in het Engelse House of Commons gold tot in de late achttiende eeuw kalm overleg, buiten het zicht van het volk (tot 1770) als norm voor parlementaire politiek. Seaward, 'Key concepts for Parliament', 42-43.
- 11 Zie voor andere voorbeelden van rumoer in vergaderzalen op het Binnenhof: N. Japikse (red.), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck (1656-1702)* ('s-Gravenhage 1927), deel 1, p. 437. Anthonie Heinsius aan Willem III, 14 januari 1695; W.A. van Rappard (red.), *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga 1697-1731* ('s-Gravenhage 1978) brief 150, p. 169; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel II, 9 juli 1779, p. 504-505; NL-HaNA, Dumas, 1.10.26, inv.nr. 16, Klacht van de Ridderschap en Edelen van Holland en Westfriesland over de tegen hen door Mr. Cornelis de Gijzelaar, pensionaris van Dordrecht, in de vergadering van Hun Edel Groot Mogenden gebruikte "injurieuze expressiën", Afschriften. 1783 6 stukken.
- 12 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 582, 'Incident Bergsma' in de vergadering der Staten-Generaal. Met minuten van brieven van François Fagel de Oude en aantekeningen van Hendrik Fagel de Oude, 1744. Het betrof de resolutie van 19 mei 1744. Japikse, 'De Staten-Generaal in de achttiende eeuw', 111-115; *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau* serie 4, supplement, p. 16-32. De resoluties omstreeks 12 juni 1744, de dagtekening van het incident bij Fagel, bevatten geen verwijzingen naar het incident. NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3799, p. 386-388.
- 13 Jagtenberg, *Willem IV*, 498-499; W.J. Dral, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim (1693-1746)* (Hilversum 2016) 172-173, 186-187.
- 14 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 582, 'Incident Bergsma'. Zie ook: *Archives*, serie 4, supp., p. 21-23. W. Bentinck aan de latere Willem IV, 18 juni 1744; reactie Willem IV (ongedateerd), p. 26; W. Bentinck aan Willem IV (ongedateerd), p. 30-31.
- 15 Bergsma: 'Ik ben voor eenige dagen *sanglant* door Roon geattaqueert, wanneer hij tot mijn confraters seide: Houd u meede gedeputeerde in ordre.'
- 16 (citaat) Fagel aan Bergsma, 23 juni 1744; Bergsma aan Fagel, 20 juni 1744. NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv. nr. 582, 'Incident Bergsma.'
- 17 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 583, 'voorval met van Aylva' in de vergadering der Staten-Generaal, 1751, 1 omslag. Missive Staten van Overijssel, 26 november 1751.
- 18 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 59; Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 29-35.

- 19 H. Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans' *Volkskundig Bulletin* 22:2 (1996) 129-148, aldaar 131 en 145; vgl. Freeman, *Affairs of honor*, 67.
- 20 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel 1, p. 111; vgl. Bentinck, *Briefwisseling en aantekeningen*, deel 2, n. 615, p. 394. memorie van C.F. Schrijver, 21 mei 1750. "Ja", antwoordden den repraesentant Hasselaar met een *bordeelterm*, die onder het grootste uijtvaagsel van volk choqueeren zouden, een term, alsof hij van de grootste slet spraak.'
- 21 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 583, 'voorval met van Aylva', missive Friese gedeputeerden 26 en 27 november 1751, waarin zij verwezen naar secrete resolutie 23 juni 1744 die gedrag Friese gedeputeerden vastlegde na incident met Bergsma.
- 22 De Staten-Generaal maakten officieel geen gebruik van notulen, maar in de persoonlijke papieren van de griffier werd tijdens beide incidenten expliciet verwezen naar 'notulen', oftewel naar de officiële vergaderstukken. Met het verwijderren van deze sporen van ruzie voegden de Staten-Generaal zich naar de vroegmoderne norm. Roelevink, 'Dit moet maar niet in de notulen', 48-55. Het Engelse House of Commons vormde de uitzondering op deze institutionele gewoonte. Peacey, 'Disorderly debates', aldaar 62-65.
- 23 Janiçon, *De Republiek der Vereenigde Nederlanden*, deel 1, p. 153.
- 24 Geciteerd in Van Sas, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813', in: idem, *De metamorfose*, 96-128, aldaar 108, noot 38: J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam 1781) p. 57; vgl. P. Ihalainen, *Agents of the people: democracy and popular sovereignty in British and Swedish parliamentary and public debates, 1734-1800* (Leiden 2010) 62.
- 25 Blockmans, 'Breaking the rules', 189; Mörke, 'Kohärenzstiftung', 544-545 en 551-555; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 299-310.
- 26 (citaat) *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 14, 24 maart 1796, p. 139; J. Oddens, "'Een lam republikeintje als ik.'" Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en de ordeverstoringen in de Nationale Vergadering', in: P. van Dam e.a. (red.), *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 139-162, aldaar 145-153; idem, *Pioniers*, 111-112.
- 27 Oddens, *Pioniers*, 114-115.
- 28 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 7, 9 maart 1796, p. 49. Dirk Alkemade bereidt aan de Universiteit Leiden een proefschrift voor over het achttiende-eeuws radicalisme en de rol van Pieter Vreede daarin.
- 29 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 185.
- 30 Van Hall, *Herinneringen*, p. 67.
- 31 Reglement van Orde voor de Nationale Vergadering, art. 19 (aangenomen op 25 maart 1796).
- 32 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 200; Oddens, "'Een lam republikeintje als ik'", 140-141.
- 33 *Dagverhaal Nationale Vergadering*, nr. 803, 4 januari 1798, p. 302.
- 34 Van Sas, 'Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd', in: idem, *De metamorfose*, 593-607, aldaar 600; *De Democraten*, 15 december 1796.

- 35 De Gou, *Dagboek van een patriot*, p. 144.
- 36 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 85, 31 juli 1798, p. 4.
- 37 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 115, 21 augustus 1798, p. 245.
- 38 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 75, 24 juli 1798, p. 595. Zie ook: J. Oddens, 'De burger bedankt: lastposten in de Nationale Vergadering (1796-1797)' *DAE* 44:1 (2012) 56-72.
- 39 *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, nr. 560, 30 juli 1799, p. 3. Zie voor de bredere betekenis van de verzoeningspogingen vanaf 1799: Van Sas, 'De betekenis van 1799', in: idem, *De metamorfose*, 329-336, aldaar 334-335.
- 40 NL-AhGldA, 0439 Huizen Waardenburg en Neerijen, inv.nr. 373, Stukken betreffende het bedanken, Van Aylva aan Wetgevend Lichaam, 8 november 1807. Lodewijk Napoleon 'scheen het niet vreemd te vinden' en benoemde Van Spaen van Biljoen. J.H. Mollerus aan H.W. van Aylva, 12 november 1807.
- 41 Zie voor een bredere herwaardering van de welsprekendheid van na 1813: Te Velde, "'De eeuw van Van der Palm!'"
- 42 *Brieven van A.R. Falck, 1795-1843*, nr. 115. p. 221. Falck aan Elout, 17 mei 1815.
- 43 Witte, 'De Grondwet', 18-24.
- 44 De Geer, *Antecedenten*, p. 205-206; HSG 1814-1815, 14 augustus 1815, p. 6-8.
- 45 HSG 1814-1815, 14 augustus 1815, p. 6-8.
- 46 NL-HaNA, Couperus, 1.10.23, inv.nr. 30, 'Brieven ontvangen door mr. Jan Couperus', Queysen aan Couperus, 2 augustus 1815.
- 47 M. Beyen en H. te Velde, 'Passion and reason. Modern parliaments in the Low Countries', in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 81-96, aldaar 90; vgl. A. Wirsching, *Parlament und Volkes Stimme: Unterhaus und Öffentlichkeit im England des frühen 19. Jahrhunderts* (1990).
- 48 Dit was volgens Jeroen van Zanten een reden waarom de noordelijke oppositie ineffectief was. Van Zanten, *Schielijk*, 336.
- 49 HTK 1818-1819, 20 november 1818, p. 48. (Six van Oterleek); HTK 1828-1829, 5 maart 1829, p. 432 (Van de Kastele); Van Zanten, *Schielijk*, 135-136 en 163; Secker, 'Onder koninklijke voogdij', 289-291.
- 50 Zie bijvoorbeeld: HTK 1827-1828, 29 november 1828, p. 75-76. (Tammo Sypkens)
- 51 C.J. van Heusden, *Proeve over de keuze van volksvertegenwoordigers in het Koninkrijk der Nederlanden* (Gorichem 1821) p. 12; *Brief aan den redacteur van het Algemeen Nieuws- en Advertentie-blad door eenen ouden patriot van voor 1787* (Deventer 1820) p. 4-5. Het antwoord op deze brief verscheen in *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*, 15 maart 1820 onder het pseudoniem 'eenen patriot van 1813'; Van Zanten, *Schielijk*, 141-147.
- 52 Van Vree, *Nederland als vergaderland*, 162-166, 177-180; G. Boot, *Eene burgerlijke onderrechtinge ofte anders genaemt: Eene beleefde raedtegevinge, innehoudende vele ende verscheiden nootsakelijke schoone ende heerlijcke leerlingen, gewichtige vermaningen ende seer loffelijke onderwijnsingen* (Amsterdam 1623); vgl. K. Palonen, *From oratory to debate: parliamentarisation of deliberative rhetoric in Westminster* (Baden-Baden 2016) 41-46.
- 53 M. Beyen en R. Röttger, 'Het streven naar waardigheid. Zelfbeelden en gedragscodes van de volksvertegenwoordigers', in: E. Gerard, e.a. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003) 336-383, al-

- daar 354-356; H. de Smaele, 'Eclectisch en toch nieuw. De uitvinding van het Belgisch parlement in 1830-1831' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 408-416, aldaar 410 en 413; Van Zanten, *Schielijk*, 263.
- 54 Marteel, *The intellectual origins*, 111; HTK 1828-1829, 2 december 1828, p. 115; HTK 1828-1829, 3 december 1828, p. 123 (Le Hon); HTK 1828-1829, 3 maart 1829, p. 408. (Dumont)
- 55 *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad*, 15 maart 1820; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 172 en 176; vgl. H. te Velde, *Sprekende politiek: redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015) 48-50.
- 56 *Gedenkstukken*, deel 7, n. 897, p. 873. D'Auxy de Neufville aan Delius, 27 februari 1814; J. Judge, *The United States of Belgium. The story of the first Belgian Revolution* (Leuven 2018) 192-195; J. Polasky, *Revolution in Brussels (1787-1793)* (Brussel 1982) 253-254, 267-269; Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 72-77.
- 57 'Ils auraient pu captiver mon opinion comme simple citoyen; mais comme représentant de la nation j'ai cru ne pouvoir me borner à m'y reposer.' HTK 1820-1821, 16 december 1820, p. 82.
- 58 Zie discussie over deuren openen na comité-generaal, HTK 1820-1821, 14 februari 1821, p. 192, noot 1.
- 59 HTK 1821-1822, 15 mei 1822, p. 195, noot 1; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 16 mei 1822, p. 324-325.
- 60 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 13 mei 1821, p. 160-161. Le Cocq citeerde uit Sandbergs toespraak van 29 juni 1821. Zie voor invloed citeren en oogcontact: Reid, *Imprison'd wranglers*, 227-228 en 234-236. Voor gebruik Latijn in de Kamer: Van Zanten, *Schielijk*, 145-146.
- 61 '[M]ais ai-je manqué aux procédés, aux usages parlementaires? [...] Quant au ton que j'ai pris hier, quant aux procédés de convenance.' HTK 1821-1822, 15 mei 1822, p. 195, noot 1.
- 62 HTK 1826-1827, 2 februari 1827, p. 155.
- 63 HTK 1819-1819, 5 april 1819, p. 235.
- 64 Van Zanten, *Schielijk*, 133; Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 34-35; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 175; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 338. Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 6 november 1817.
- 65 *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 573, p. 505. Binder aan Metternich, 31 december 1816.
- 66 HTK 1820-1821, 13 februari 1821, p. 169.
- 67 HTK 1821-1822, 27 juni 1822, p. 307; HTK 1820-1821, 4 juli 1821, p. 523, noot 1.
- 68 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 13 mei 1821, p. 163; NL-HaNA, Collot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 13; Strick van Linschoten, deel II, *Herinneringen*, p. 102-106.
- 69 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 182, p. 278. R. Metelerkamp aan Van Hogendorp 24 januari 1817; ibidem, Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 25 januari 1817, p. 331-332; ibidem, p. 503. Binder aan Metternich, 17 december 1816.
- 70 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 182, p. 278.
- 71 HTK 1821-1822, 22 december 1821, p. 48. (Liefmans)
- 72 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel v, p. 58.

- 73 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 15 februari 1821, p. 125-126.
- 74 '[C]ar c'est entre les bornes d'une sage modération que se fixe le véritable bien.' HTK 1820-1821, 30 juni 1821, p. 505; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 746, p. 659. Meyendorff aan Nesselrode, 12 juli 1821.
- 75 Een jaar later weergalmde de beschuldiging van De Thiennes nog na in de Tweede Kamer: HTK 1821-1822, 14 mei 1822, p. 156-159.
- 76 KHA A 35, XVIII.64. Memorie van F.B. 's Jacob, secretaris van de Raad van State, aan Willem Frederik ter weerlegging van het door hem gewekte ongenoegen van de koning vanwege zijn tegenstand tegen de Algemene Wet, 1819. 1 stuk.
- 77 Ibidem.
- 78 *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n. 427, p. 372-373. Hatzfeldt aan Frederik Willem III, 17 februari 1818; ibidem, n. 442, p. 384, Salviati aan Frederik Willem III, 10 augustus 1818; ibidem, n. 740, p. 649. Freygang aan Czernicheff, 3 maart 1818.
- 79 Centraal Bureau Genealogie, Familiearchief Van Nes van Meerkerk, FA/Nes/00256, J.G. van Nes aan G.A. Visscher, 31 juli 1818. Van Zanten vermeldt een bijna gelijkkluidend citaat uit een brief die Van Nes schreef aan Kemper. Van Zanten, *Schielijk*, 134-135, en 137-141.
- 80 Van Zanten, *Schielijk*, 138 en noot 26.
- 81 N. Mout, 'Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands', in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (Berlin 1988) 169-194, aldaar 171.
- 82 Van Zanten, *Schielijk*, 196; Marteel, *The intellectual origins*, 70-76.
- 83 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 217, p. 325. Van der Duyn aan Van der Capellen, 4 november 1815; (citaat) ibidem, 15 november 1815, p. 326. Zie voor algemene problematiek tweetaligheid Tweede Kamer: *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, p. 3. James aan Lord Castlereagh, 27 oktober 1815; ibidem, p. 4. James aan Lord Castlereagh, 7 november 1815; ibidem, n. 376, p. 327. Brockhausen aan Frederik Willem III, 3 november 1815.
- 84 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 9 februari 1821, p. 115; HTK 1820-1821, 9 februari 1821, p. 151 (voetnoot); HTK 1820-1821, 8 februari 1821, p. 130-146. Zie ook HTK 1826-1827, 6 november 1826, p. 21.
- 85 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 8 februari 1821, p. 113; 28 juni 1821, p. 186; 21 mei 1822, p. 327-328; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel VIII, p. 258-259.
- 86 HTK 1821-1822, 5 augustus 1822, p. 454 (voetnoot 2); HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 6 augustus 1822, p. 370; vgl. Te Velde, *Sprekende politiek*, 60; Gunn, *When the French*, 329; Freeman, *The field of blood*, 128.
- 87 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, p. 113, p. 160-162, p. 383-384; NL-HaNA, Col-lot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 7; Van Zanten, *Schielijk*, 182.
- 88 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 207, losse aantekening 'raadplegen', [PDF 71].
- 89 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 22 december 1823, p. 380.
- 90 Ibidem, 21 juni 1822, p. 342.
- 91 HTK 1824-1825, 3 december 1824, p. 48; Van Zanten, *Schielijk*, 147-149 en 190.
- 92 HTK 1824-1825, *Bijl.* xx, p. 416. 'Voorstel van den heer Warin tot wijziging van het RvO.'
- 93 Zie bijvoorbeeld: HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 361; HTK 1828-1829, 2 december 1828, p. 105. (Le Hon)

- 94 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 362. Van der Duyn aan Van der Capellen, 10 januari 1824.
- 95 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 25 mei 1821, p. 170; HTK 1826-1827, 26 april 1827, p. 416-422; Van Zanten, *Schielijk*, hoofdstuk 9 en meer in het bijzonder 218.
- 96 HTK 1829-1830, 17 december 1829, p. 169-172; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XII (1825) p. 107; deel XIII (1826) p. 36; deel XV (1828) p. 67; KHA A35, VIIIe.53.1-10. Briefwisseling vanuit het Kabinet des Konings met onder meer ministers, gouverneurs, ambassadeurs en hoge militairen, 1822-1829. 9 omslagen. Van Maanen aan de koning, 2 maart 1825.
- 97 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 364, Eigenhandige aantekeningen van Van Maanen over de deliberatiën der Staten-Generaal over de Transitoire wet., 1829, 24 februari 1829.
- 98 HTK 1827-1828, 19 december 1827, p. 108.
- 99 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, vermoedelijk tussen 8 februari en 18 mei 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, p. 585. Van Maanen aan Röell, 18 mei 1829.
- 100 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 2 november 1828; 27 november 1828; 7 januari 1829; 8 februari 1829.
- 101 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'Iets over de gesteldheid der gemoe-deren in de Zuidelijke Provinciën, en onder de Zuidelijke Leden der Tweede Kamer, in 't bijzonder tijdens de zitting der S-G in 1828-1829', f. 1; *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XV (1828) p. 342.
- 102 *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XV (1828) 6 november 1828, p. 279.
- 103 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'Iets over de gesteldheid der gemoe-deren', f. 4-5.
- 104 *Groen van Prinsterer. Schriftelijke Nalatenschap. Bescheiden*. J. Zwaan ed. ('s-Gravenhage 1990) deel I, 'Over de Kamerzittingen van 1828-1831', p. 160-161; HTK 1828-1829, *Bijl.* XII, p. 650. 'Intrekking der wetten van 1815 en 1818 betreffende de beteugeling van onrust en kwaadwilligheid.'; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 649, 661; HTK 1828-1829, 2 december 1828, p. 112. (Van Alphen)
- 105 Van Zanten, *Schielijk*, 200, 209-215.
- 106 *Brieven van Falck*, n. 163, p. 279. Falck aan D.J. van Lennep, 12 januari 1829; *Gedenkstukken* deel 9, band 2, n. 220, p. 430. Van Maanen aan Röell, 27 november 1828; ibidem, n. 221, p. 431-432. De Knyff de Gontroeuil aan Van Maanen, 27 november 1828; ibidem, n. 222, p. 432. De Knyff de Gontroeuil aan Van Maanen, 1 december 1828; HTK 1829-1830, 18 december 1829, p. 201-202. (Pescatore)
- 107 Dat was ook de conclusie van Groen na het bijwonen en notuleren van deze Kamerdebatten. G. Groen van Prinsterer, *Over volksgeest en burgerzin* (Leiden 1829) p. 28.
- 108 'Si l'on a vu naître de temps en temps, et dans cette occasion en particulier, comme une ligne de démarcation entre les opinions des membres des deux parties du royaume, je ne l'attribue pas à un attachement plus vif à l'ordre existant, d'un côté que l'autre. Je n'en conclus pas même qu'il y a opposition d'intérêt; je suis persuadé que nous tendons tous vers le même but, mais qu'il suffit d'une certaine différence dans les mœurs et dans les habitudes politiques pour expliquer la divergence d'opinions sur le résultat.' HTK 1828-1829, 18 december 1828,

- p. 190-191. De verschillende mores tussen Noord en Zuid werden in bredere zin al eerder opgemerkt door Van der Duyn van Maasdam. *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 360, 15 juli 1822.
- 109 HTK 1828-1829, 20 december 1828, p. 216; Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 165, aantekeningen en bijdragen over de Rijksbegroting, A.VI. 1828.
- 110 HTK 1828-1829, 18 december 1828, p. 195. (Van de Kastele) Voor Sasse van Ysselt zie de aantekeningen over 19 december 1828 in: Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 165, A.VI. 1828; HTK 1828-1829, 19 december 1828, p. 208.
- 111 '[U]ne grande modération était de l'essence du caractère d'un député, tout autant qu'une grande fermeté.' HTK 1828-1829, 19 december 1828, p. 206.
- 112 L. Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel I' 66:3 *Wetenschappelijke Tijdingen* (2007) 199-227, aldaar 221; idem, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II', 311; Van Zanten, *Schielijk*, 250; HTK 1828-1829, 3 december 1828, p. 122-123. (Luzac)
- 282 113 Leiden, UB, BPL 1562, C.J. van Assen aan Luzac, 12-15 maart 1829.
- 114 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 364, 23 februari 1829; HTK 1828-1829, 23 februari 1829, p. 304-305.
- 115 '[T]el député qui défend aujourd'hui les intérêts du peuple avec chaleur, deviendrait au besoin le défenseur non moins intrépide des intérêts du trône.' HTK 1829-1830, 17 december 1829, p. 169; Van Zanten, *Schielijk*, 237; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis tot 1830*, 668-669.
- 116 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'Iets over de gesteldheid der gemoeederen', f. 10; vgl. Freeman, *The field of blood*, 233-234.
- 117 Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II', 315-317. De Potter onderhield ook een briefwisseling met Van Gobbelschroy, die tussen 1825 en 1829 optrad als minister van Binnenlandse Zaken. ARA toegang 441 Pierre-Joseph Van Gobbelschroy, inv.nr. 23, Briefwisseling met Louis de Potter, 1811-1830.
- 118 Reyphins, *Les mémoires d'un orangiste*, p. 156-157; NL-HaNA, Repelaer, 1.10.70, inv.nr. 86, De Gavre aan Repelaer, 17 maart 1830.
- 119 *Dagboek van Willem de Clercq*, deel XVII (1830) 29 april 1830, p. 109.
- 120 NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 21 maart 1830.
- 121 HTK 1830-1831, 18 oktober 1830, p. 1-3; *Bijl.* XVI, p. 308-311. 'Verpligte en vrijwillige geldleeningen.'
- 122 Van Sas, 'Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd', 602-603; Te Velde, "'Zij leefden in de eeuw van Van der Palm!'" (in druk).
- 123 HTK 1831-1832, 4 januari 1832, p. 200 en 204.
- 124 HTK 1835-1836, 24 december 1835, p. 261.
- 125 HTK 1835-1836, 24 december 1835, p. 262.
- 126 HTK 1831-1832, 3 januari 1832, p. 192, 198-199.
- 127 Van Zanten, *Schielijk*, 327-328; *Dagboek van Willem de Clercq*, XVII (1830) p. 463, 4 december 1830.
- 128 *Gedenkstukken*, deel 10, band 2, n. 392, p. 372-373. Drouyn de Lhuys aan De Rigny, 17 oktober 1834.
- 129 *Gedenkstukken*, deel 10, band 2, n. 394, p. 375. Drouyn de Lhuys aan De Rigny, 7 november 1834.

- 130 HTK 1831-1832, 3 januari 1832, p. 183. (De Bordes)
- 131 HTK 1831-1832, 3 januari 1832, p. 183; vgl. Te Velde, *Van regentenmentaliteit*, 303, aldaar noot 2.
- 132 HTK 1832-1833, *Bijl.* xvii, p. 564-575. 'Aanspraak van den Minister van Buitenlandse Zaken.'
- 133 *Gedenkstukken*, deel 10, band 5, p. xxiv; ibidem, n. 170. Van Zuylen aan Van der Hoop, 8 maart 1833.
- 134 HTK 1832-1833, 4 maart 1833, p. 164; ibidem, 5 maart 1833, p. 165.
- 135 A. Doedens, 'Collectief verzet in de Nederlanden, 1813-1838: een terreinverkenning (met bronnenbijlagen)', in: idem (red.), *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 181-200.
- 136 HTK 1832-1833, 4 maart 1833, p. 164; ibidem, 5 maart 1833, p. 165.
- 137 HTK 1832-1833, 5 maart 1833, p. 165.
- 138 Van Zanten, *Schielijk*, 55-57; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, Van Maanen aan Röell, 7 januari 1829. In de latere negentiende eeuw was dat juist omgekeerd. Parlementaire vormen waren ook buiten het parlement de maatstaf voor goed debat. In plaats van aanpassing van het parlementaire debat aan gewoonten en gebruiken in de samenleving was er sprake van de parlementarisering van het publieke debat. Van Rijn, *De eeuw van het debat*, 13.
- 139 R. Andeweg, 'Normalisering van de Tweede Kamer? Een internationale vergelijking', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 139-166, aldaar 141-157; J.Th.J. van den Berg, 'Een parlement in vier gedaanten', in W. van Noort, e.a. (red.), *Organiseren op en breukvlak. Zes opstellen over organisaties in verleden, heden en toekomst* (Amsterdam 1993) 65-79, aldaar 75-76.
- 140 L. Wils, 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830)' *BMGN-LCHR* 112:1 (1997) 502-516, aldaar 510-513; M. Beyen, 'Terug naar het oude Vaderland. De desintegratie van het Verenigd Koninkrijk', in: R.A.M. Aerts, e.a. (red.), *Het (on)Verenigd Koninkrijk. Een politiek experiment in de Lage Landen. 1815-1830-2015* (Rekkem 2015) 140-150, aldaar 148-149.
- 141 De Smaele, 'Eclectisch en toch nieuw', 408-416; Beyen, 'Passion and reason.'
- 142 De Poolse *Sjem* bijvoorbeeld, erfde een traditie van parlementaire oppositie. A. Nieuwazny, 'The Polish Kingdom (1815-1830): continuity or change?', in: D. Laven en L. Riall (red.), *Napoleon's legacy. Problems of government in Restoration Europe* (Oxford 2000) 115-128, aldaar 118 en 125; zie verder: B.Y. Waresquiel, *Histoire de la Restauration, 1814-1830: naissance de la France moderne* (Paris 1996) 367-394; V. Sellin, *Die geraubte Revolution: der Sturz Napoleons und die Restauration in Europa* (Göttingen 2001) 275-325; M. Kutter, *Die Schweiz von Vorgestern: vom Wiener Kongress bis zu den kantonalen Revolutionen (1814-1830); Der modernen Schweiz entgegen* (Basel 1997) 69-71; U. Jakobsen en J. Kurunmäki, 'The formation of parliamentarism in the Nordic Countries', in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 97-114; S. Carlsson, 'From four Estates to two Chambers: The Riksdag in a period of transition, 1809-1921', in: M.F. Metcalf (red.), *The Riksdag: A history of the Swedish parliament* (New York 1986) 165-222.

5 Oude Oranje, nieuwe franje: ceremonies en rituelen

- 1 NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 590, Stukken betreffende adressen van gelukwensing en van rouwbeklag aan de koning(in) wegens heugelijke en droevige gebeurtenissen in het Koninklijk Huis., 1815-1939.
- 2 Van Sas, 'De representatieve fictie', 398; idem, "'Onder waarborging'", 462; idem, 'De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme', in: Grijzenhout, *Het Bataafse experiment*, 65-102, aldaar 95-100.
- 3 *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 6 januari 1814, p. 160-161; Van Sas, "'Onder waarborging'", 463; Aerts, 'Een staat in verbouwing', 75.
- 4 C. van Baalen en J. Ramakers, 'Prinsjesdag: 'De eenige politieke feestdag die ons volk kent'' in: idem, e.a. (red.), *Het feest van de democratie. JPG* (Amsterdam 2008) 27-46, aldaar 27; V.A. Six, *De troonrede* (Leiden 1914) 16 en 39.
- 5 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6088, Openingsreden van de vergaderingen der Staten-Generaal door de koning gehouden, met adressen van antwoord. 1817, 1821 - 1839 1 pak.
- 6 Koch, *Koning Willem I*, 245; vgl. Sellin, *Die geraubte Revolution*, met name hoofdstuk 8, aldaar 285-295.
- 7 De erfelijkheidsverklaring uit 1747 diende als leidraad voor de grondwetsartikelen over de Soeverein Vorst in 1814. Resolutie uit 1747 nagezien m.b.t. erfenis prinses Marianne. *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 28 december 1813, p. 88.
- 8 *Archives*, serie 5, deel 3, p. 606-608. Fagel aan Willem V, 24 juni 1788; Willem V aan Fagel, 29 juni 1788. Zie ook: *NJB*, 1788, p. 1088, e.v.
- 9 NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3850, resolutie 27 juni 1788; KHA A31, B1, inv.nr. 882, Akte van garantie van het erfstadhouderschap. [ten dele oude code I A 90]; Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, deel II (1846) 990.
- 10 H.-U. Thamer, 'Die Wiederkehr des Gleichen oder das Verblässen der Tradition? Funktionswandel politischer Rituale im Übergang zur Moderne', in: G. Althoff (red.), *Zeichen - Rituale - Werte* (Münster 2004) 573-587, aldaar 574-575; D.J. Sturdy, "'Continuity" versus "change": Historians and English coronations of the medieval and early modern periods', in: J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and early modern monarchic ritual* (Berkeley 1990) 228-244, aldaar 238-244.
- 11 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel VI, p. 12; Van Sas, 'De representatieve fictie', 404.
- 12 Politicologen onderscheiden twee soorten hervorming binnen het parlement: 1. 'effectiveness'-hervormingen versterken de macht van het parlement en verminderen de invloed van de uitvoerende macht op het parlement. 2. 'efficiency'-hervormingen vereenvoudigen de manier waarop de uitvoerende macht zaken door het parlement kan loodsen, en vergroten dus de uitvoerende macht. Vrij naar: F. Armitage, 'The Speaker, parliamentary ceremonies and power' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 325-337, aldaar 333.
- 13 Te Velde, 'Politieke cultuur', 395-396; G. Waylen, 'Researching ritual and the symbolic in parliaments: An institutional perspective' *The Journal of Legislative*

- Studies* 16:3 (2010) 352-365, aldaar 353. Eigentijdse commentaren op de rijstoet en de bijzondere vergadering: *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 284, p. 444-445. Dirk aan Willem van Hogendorp, 20 oktober 1824; *Dagboek Willem de Clercq*, deel XII (1825) 17 oktober 1825, p. 106; idem, deel XIV (1827) 12 oktober 1827, p. 167.
- 14 H. te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003) 7-8; D.I. Kertzer, *Ritual, politics and power* (New Haven 1998) 9; vgl. B. Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (München 2008) 172-176.
 - 15 Vgl. Ihalainen, *Agents of the people*, 45-50.
 - 16 HTK buitengewone zitting 1830, 21 september 1830, p. 22.
 - 17 Aerts, *Thorbecke wil het*, 397; A. van Cruyningen, *Prinsjesdag: een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999) 25; Six, *De troonrede*, 53.
 - 18 Six, *De troonrede*, 49-50, 66 (noot 3), 138; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 28. 285
 - 19 Geciteerd in Six, *De troonrede*, 36.
 - 20 Heringa, *De eer en hoogheid*, 91.
 - 21 In de praktijk delegeerde de Thesaurier deze verplichting waarschijnlijk aan de secretaris van de Raad van State. W.A. van Rappard, 'Welke generale petitiën schreef Simon van Slingelandt', *Nederlands Archiefvenblad. Tijdschrift van de vereniging van archivariissen in Nederland* 73 (1969) 30-47; P.W. van Wissing, 'De Staten van Oorlog te Lande en Generale Petities, 1576-1795' *Broncommentaren*, XII ('s-Gravenhage 1990) 45-64, aldaar 53.
 - 22 H.L. Zwitzer, 'Het quotenstelsel onder de Republiek der Verenigde Nederlanden alsmede enkele beschouwingen over de generale petitie, de staat van oorlog en de repartitie' *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmacht-staf* 5 (1982) 5-58, aldaar 21. Het quotenstelsel werd in 1792 aangepast. Niet-militaire uitgaven kwamen voortaan op een 'civiele lijst' te staan. Zie ook: M.A. de Jong, *Staat van oorlog: wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005) 29.
 - 23 H. Landheer, 'Afrekenen met het verleden. De vereffening van de achterstallige schulden van het Koninkrijk der Nederlanden in het begin van de negentiende eeuw', in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 189-230, aldaar 194-197.
 - 24 Aitzema, deel II (1633-1644), p. 652. 'Mijne heeren,' klonk het in de eerste jaren in de aanhef van de geschreven toespraak, gevolgd door 'e dele, vermogende heeren' (1605-1609) en 'Hooge Mogende Heeren' (- tot 1795).
 - 25 Maurits en zijn zoons Willem Lodewijk en Frederik Hendrik waren de Raad van State bijvoorbeeld tot steun toen het einde van het Twaalfjarig Bestand naderde. Japikse, *Resolutiën der Staten-Generaal*, deel 3 nieuwe reeks, 6 december 1618, p. 581.
 - 26 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 233-234.
 - 27 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 40-53; H.L. Zwitzer, 'De milite van den staat': het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden (Amsterdam 1991) 32-33. Zie ook: Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 362, 395 en 437-438.

- 28 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 817, 'Sijne Hoogheid in de Vergaderinge van Haar Hoog Mogende en den Raad van State geadmitteerd', bevattende extract uit het register der resolutiën van de Staten-Generaal., 1763. 9 maart 1763; Wagenaar, deel XIII, p. 13; NL-HaNA, Staten-Generaal, 1.01.02, inv.nr. 3818, Resolutie 21 januari 1763; *NJB* 1763, deel 1, p. 202. Dit was bepaald bij de resolutie van 13 januari 1759. Friesland nam in 1765 een voorschot op de meerderjarigheid van de prins en verleende hem zitting in de Provinciale Staten NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 819, Stukken rakende het gepasseerde in Vriesland wegens het vervroegen van de meerderjarigheid van Sijn Hoogheid, 1765, 1 omslag.
- 29 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel 1, p. 310.
- 30 NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 816, Stukken betreffende de installatie van Prins Willem v als lid van de Raad van State, als lid van de ridderschap van Holland en als gedeputeerde ter Staten-Generaal. 1763. Retroacta., 1600-1638; vgl. Jagtenberg, *Willem IV*, 811.
- 286 31 Ibidem, inv.nr. 816, 16 februari, 18 februari en 17 en 18 maart 1600; Heringa, *Eer en hoogheid van staat*, 384-396.
- 32 Jagtenberg, *Willem IV*, 548, 556-558, 612, 738; resolutie 4 mei 1747 (Staten-Generaal dragen Willem IV kapitein-generaalschap van de Unie op); 15 mei 1747 (Willem IV zitting verleend in Staten-Generaal). Deze ceremonie duurde bij elkaar van iets na twee uur tot halfvijf. *NJ*, 1747, deel 1, p. 337-341.
- 33 De formele gezagsverhouding tussen de Staten-Generaal, Raad van State en stadhouder was ingewikkeld. De hier volgende beknopte omschrijving is gebaseerd op H.L. Zwitser, 'De Militie van den staat.' *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1991) 25-31. Na stadhouder Frederik Hendrik hebben de Staten-Generaal aan alle Oranje-prinsen de commissie verleend als kapitein-generaal van de Unie, inclusief de Friese stadhouders van na 1747. Tijdens de Grote Vergadering van 1651 kregen de Staten-Generaal en de Raad van State gezamenlijk het bestuur over het leger opgedragen. Voortaan namen de Staten-Generaal resoluties over militaire zaken na overleg met de Raad. De stadhouders waren als kapitein-generaal van de verschillende provincies verplicht de bevelen van de Raad van State uit te voeren, maar de stadhouders waren tegelijkertijd lid van de Raad van State.
- 34 Vgl. M. Schwengelbeck, *Die Politik des Zeremoniells. Huldigungsfeiern im langen 19. Jahrhundert* (Frankfurt en New York 2007) 39.
- 35 Alleen de rol van een Hollandse gedeputeerde was niet gespecificeerd. NL-HaNA, Fagel, 1.10.29, inv.nr. 817, resolutie 25 januari 1763; *Archives*, serie 4, deel 4, p. 473, e.v. In Holland en Amsterdam klonk in 1747 bezwaar tegen de terugkeer van Oranje. *De klagende maegt van Holland, verzeld van keer-dicht* (1747). Zie ook: KHA A 31, BI 2, inv.nr. 892 en inv.nr. 898, Installatie Willem V als stadhouder, 1766.
- 36 Johan Willem Friso, stadhouder van Friesland en Groningen, werd in 1705 en 1707 niet toegelaten in de Raad van State. NL-HaNA, Stadhoudelijke Secretarie, 1.01.50, inv.nr. 1359, Stukken afkomstig van de Staten-Generaal betreffende het niet toelaten van Johan Willem Friso als stadhouder van Friesland en Groningen in de Raad van State, van de jaren 1705, 1707, 1 stuk. Zie ook: Knuttel 09686, *Korte aenmerkinge* (z.p. 1668) 13.

- 37 KHA A31, inv.nr. 932, Briefwisseling van de stadhouder met de griffiers, Fagel aan Willem v, 22 juni 1774.
- 38 Zie bijvoorbeeld: KHA A 31, inv.nr. 931, Fagel aan Willem v, 27 augustus 1771. Van Hardenbroek noteerde hoe deze patstelling uitmondde in een treurige praktijk waarin 'provincien tegen provincien opkomen, omme des doende de regenten in verdenking bij 't gemeen te brengen en door de daer uitspruitende confusien nog meerder gesag te verkrijgen.' Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 362; *Archives*, serie 5, deel I, p. 265-266, 29 en 30 augustus 1771.
- 39 KHA A 31, inv.nr. 932, Fagel aan Willem v, 22 juni 1774.
- 40 Ibidem, Fagel aan Willem v, 23 augustus 1773.
- 41 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 142-145; J.A.F. de Jongste, 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca and Londen 1992) 32-59, aldaar 38-39; *Archives*, serie 5, deel 3, p. 132. 14 augustus 1782, Willem v toespraak in Secreet Besogne.
- 42 *NNJ*, februari 1782, p. 141; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel III, p. 251. Iddekinge sloot hiermee aan bij de orangistische visie op de constitutie van de Republiek. Zie voor het gebruik van het constitutionele argument ter verdediging van de stadhouder uitgebreider: L. Hansma, *Oranje drijven. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019) 45-49; Klein, *Patriots republikanisme*, 199-202. In de Zuidelijke Nederlanden bestond een vergelijkbaar discours: A. de Dijn, "In overeenstemming met onze zeden en gewoonten". De intellectuele context van de eerst Belgische constitutie' *BMGN-LCHR* 117:1 (2002) 25-45.
- 43 *Archives*, serie 5, deel 3, p. 329-330, Fagel aan Willem v, 29 september 1785; Van Sas, 'Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht, 1783-1787', in: idem, *De metamorfose*, 230-253.
- 44 Zwitser, 'Het quotenstelsel onder de Republiek', 18-19 en 33-34; Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel v, p. 659-660; idem, *Gedenkschriften*, deel VI, p. 221; *NNJ* 1786, p. 185-190; Van Sas, 'Politiek als leerproces', 250.
- 45 Willem v weigerde te begrijpen dat zijn weinig scrupuleuze gebruik van het constitutionele kader van de Republiek juist datgene was wat de gematigde patriotten tegen de borst stuitte en de haat van de radicalen tegen zijn persoon voedde. Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 195; Aerts, 'Een staat in verbouwing', 38-39; *NNJ* 1787, deel 5, p. 4577-4579.
- 46 Wraakzucht: Knuttel 21911 *Derde naamlijst. Van alle personen, door de geheele Republiek. Dewelke na de gezeegende omwenteling van 1787 [...] zijn gestraft* (Kampen 1790); *NNJ*, 3 juli 1788, p. 1095-1096; J. Rosendaal, *Bataven!: Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003) 44-54; Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 292-301. Rapport financiewezen: Zwitser, 'Het quotenstelsel onder de Republiek', 18-19 en 33-34; *NNJ*, 1790, deel II, vanaf p. 486 en p. 493-494. Resoluties 19 en 21 mei 1790 (rapport), gebreken geëlimineerd resolutie 7 september 1792.
- 47 Volgens de tool van het IISG staat een bedrag van fl. 10.000,- in 1790 gelijk aan een bedrag van € 95.578,73 in 2018.
- 48 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, Afschriften van akten en resoluties

van de Staten-Generaal betreffende de sessie van prinsen van Oranje in de Raad van State. 1600, 1638, 1747 en 1790 (resolutie 20 augustus 1790). 1 omslag. Zie ook: *NNJ*, 1790, deel III, p. 1900.

- 49 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, resolutie 20 augustus 1790.
- 50 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, resolutie 24 augustus 1790; *NNJ*, 1790, deel III, p. 1907. De *Rotterdamse courant* van 26-8-1790 meldde dat de 'Armstoel geplaatst [was] tegenover de Stoel van den Heer President.'
- 51 NL-HaNA, Fagel suppl., 1.10.94, inv.nr. 73, resolutie 25 augustus 1790; *NNJ*, 1790, deel III, p. 1910. Op 26 augustus stelde Willem v zijn zoon plechtig voor als *Generaal van de infanterie* op de Parade en beide heren woonden deliberaties van de Raad van State bij, aldus de *Ommelander courant*, 31-8-1790; *Amsterdamsche courant*, 26-8-1790. Zie ook *Rotterdamse courant*, 26-8-1790; *Oprechte Haerlemsche courant*, 26-8-1790.
- 52 J. Koch, *Oranje in revolutie & oorlog: een Europese geschiedenis, 1772-1890* (Amsterdam 2018) 26-27; idem, *Koning Willem I*, 70-72.
- 53 Heringa, *De eer en hoogheid*, 375-376.
- 54 KHA A 31, inv.nr. 1001, Anoniem voorstel tot een nationale verzoening in te dienen door de stadhouder bij de Staten-Generaal ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum, ca.1790-1791, 1 omslag. Resolutie 15 februari 1788 specificeerde uitzonderingen op de amnestie. Zie ook: Van Sas, 'Scenario's voor een onvoltooide revolutie, 1795-1798', in: idem, *De metamorfose*, 277-291, aldaar 278-279.
- 55 De expliciete verwijzingen die Van Hogendorp maakte naar de 'rechten van de stadhouderlijke waardigheid' in de Grondwet verdwenen op aandringen van Van Aylva, Van Humalda en Röell. *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 6 januari 1814, p. 160-161; D. Slijkerman, *Wonderjaren: Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013) 136-137. Zie ook: *Ontstaan der Grondwet*, deel I, de Souvereine Vorst aan G.K. van Hogendorp, 19 december 1813, p. 35; vergadering 7 januari 1814, p. 179; vergadering 10 januari 1814, p. 182-185 en vergadering 28 februari 1814, p. 437; vgl. Jakobsen, 'The formation of parliamentarism', 100-101.
- 56 Slijkerman, *Wonderjaren*, 137.
- 57 De zuidelijke leden van de constitutiecommissie wilden uitbreiding van het begrotingsrecht, maar kregen niet meer voor elkaar dan een begroting die voor tien jaar vaststond. Witte, 'De Grondwet', 35.
- 58 Alle overige uitgaven waren de verantwoordelijkheid van de Provinciale Staten, reflecteerde Elout. *Ontstaan der Grondwet*, deel I, vergadering 4 januari 1814, p. 135.
- 59 Koch, *Koning Willem I*, 248-249; Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', 158; *Ontstaan der Grondwet*, deel I, grondwet 1814, p. 43, 45 en 451; *Ontstaan der Grondwet*, deel II, 1815, vergadering 20 mei 1815, p. 182; NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6081A, Stukken betreffende het lidmaatschap van de prins van Oranje van de Raad van State. 1829-1840 1 pak. De grondwet van 1848 maakte – tot onvrede van Willem III – een einde aan de gewoonte alle meerderjarige prinsen bij belangrijke beleidszaken te betrekken. Aerts, *Thorbecke wil het*, 410.
- 60 Slijkerman, *Wonderjaren*, 143.
- 61 KHA A 35, XVIII, inv.nr. 42, XVIII. Stukken betreffende het aannemen van het

- ontwerp van de grondwet en de inhuldiging van Willem Frederik als soeverein vorst, 1814. Deels afschriften. 1 omslag; NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6539, Ontwerp-proclamatie, programma van het ceremonieel en openingsrede der vergadering van zeshonderd aanzienlijken, opgemaakt ter gelegenheid van de stemming over de Grondwet. 1814 mrt. 1 omslag. Koch, *Koning Willem I*, 254-257; NL-HaNA Familiearchief Van Hoogstraten, 2.21.333.01, inv. nr. 31, Stukken betreffende diverse overheidsfuncties, nrs. 349-361. Omslag "Formatie van de Lijsten der Notabelen, februari 1814".
- 62 *Ontstaan der Grondwet*, deel 1, n. 167, p. 493. G.K. van Hogendorp aan Willem Frederik, 11 maart 1814; Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, deel v, p. 331 en 337.
- 63 *Ontstaan der Grondwet*, deel 1, p. 572, 'verontschuldigen van notabelen.'
- 64 *Ontstaan der Grondwet*, deel 1, n. 169, p. 494. De Gijselaar aan Van Maanen, 22 maart 1814.
- 65 *Ontstaan der Grondwet*, deel 1, vergadering 5 februari 1814, p. 384.
- 66 *Ontstaan der Grondwet*, deel 1, n. 170, p. 495. Van Maanen aan Cornelis de Gijselaar, 23 maart 1814. De Gijselaar klopte niet veel later aan bij Willem Frederik voor een ambt. Van Hogendorp adviseerde dat 'Van den ouden Gijzelaar geloof ik dat UkH de beste partij kan trekken in de Rekenkamer, alzo hij dat soort van werk nog al verstaat.' NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6090, Onderhandse en vertrouwelijke brieven en rapporten aan Z.K.H. van de hierna genoemde hoofden van departement en hoge ambtenaren. 1813-1821, 2 pakken, (G.K. van Hogendorp) 21 april 1814, n. 153.
- 67 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6054, Verbaal van de vergadering van aanzienlijken door Z.K.H. bij besluit d.d. 2 maart 1814, nr. 14 bijeengeroepen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam op 29 maart daaraanvolgend, met bijlagen nrs. 1-3, 6-8, benevens lijsten der stemmingen over de Grondwet gehouden in de afdelingen. 1814 1 pak.
- 68 Hiermee sloot de inhuldiging aan bij de oude constitutionele traditie: Blockmans, 'Breaking the rules', 193; Schwengelbeck, *Die Politik des Zeremoniells*, 88-97.
- 69 *Ontstaan der Grondwet*, deel 1, vergadering 11 februari 1814, p. 426 (zie aangepast formulier p. 450). Elout legde uit waarom dit woord was gekozen. De Staten-Generaal waren volgens hem gelijk aan de Provinciale Staten onder Karel v. Hier tastte Elout mis volgens zijn commissiegenoten. De gerestaureerde Staten-Generaal waren met een hoger gezag bekleed dan de Provinciale Staten onder de Habsburgers. De grondwet voorzag zelfs in provinciale huldigungen, maar Willem Frederik ontving in Den Haag schriftelijk de verklaring van inhuldiging van alle provincies. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6057, Akten van hulde opgemaakt ingevolge art. 31 der Grondwet van 1814, 1 doos; E. Elzinga, *Theater van staat: oude tradities rond een jong koningschap* (Apeldoorn 1990) 10.
- 70 E. van Raalte, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814 tot 1952: een staatsrechtelijk-geschiedkundige verhandeling* ('s-Gravenhage 1952) 22; NL-HaNA, Verhuell, 2.21.004.04, inv.nr. 235, stukken betreffende de plechtige ontvangst van koning Lodewijk Napoleon en zijn gemalin te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1806, 1 omslag.

- 71 Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 22-23.
- 72 Prins, 'De Raad van State, 1814-1862', 155-169.
- 73 Koch, *Koning Willem I*, 276-277; Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914', in: idem, *De metamorfose*, 551-566, aldaar 556-557; idem, 'Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: idem, *De metamorfose*, 399-411, aldaar 404-406; NL-HaNA, Eerste Kamer 1814-1945, 2.02.13, inv.nr. 592, Stukken betreffende de inhuldiging van de koning(in). 1815-1898, inv.nr. 592, 1815, 1840 en 1849 1 omslag.
- 74 Een dag voor de inhuldiging schreef Spaen Lalecq aan de koning dat hij geïnformeerd was, 'dat volgens een constant en aloud gebruik, de Souveraine vorsten bij hunnen inhuldiging een of meer' wapenherauten tot ridder geslagen hadden. KHA A 35, XVIII, inv.nr. 47, Stukken betreffende de inhuldiging van Willem Frederik te Brussel, 1815. 1 omslag. Brief 20 september 1815, Spaen Lalecq aan de koning.
- 75 Koch, *Koning Willem I*, 289-291; Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 30; vgl. Scholz, *Die imaginierte Restauration*, 58-72.
- 76 *Ontstaan der Grondwet*, deel II, vergadering 8 mei 1815, p. 104; Koch, *Koning Willem I*, 277 en 287; (over Van Maanen) Van Sas, "'Onder waarborging'", 463.
- 77 Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 25-27; Koch, *Koning Willem I*, 294; vgl. Ihalaïnen, *Agents of the people*, 45-50.
- 78 NL-HaNA, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2.02.22, inv.nr. 3406, Stukken betreffende de opening van vergaderingen van de Staten-Generaal: programma's van opening der zitting, troonredes en ontwerpen van adressen van antwoord. 1 omslag; NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 11, Opening, reces, hervatting der werkzaamheden en sluiting; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 218-219; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, n.1, p. 3. James aan Lord Castlereagh, 27 oktober 1815; Six, *De troonrede*, 16 en 39. Merkt hierover op dat de Zweedse Riksdagsordning in art. 34 wel een wettelijk *vóórschrift* meeg geeft.
- 79 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 3, 21 augustus 1816, 1v.
- 80 Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel III, p. 218.
- 81 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 5, 7 november 1818.
- 82 Ibidem, 11 november 1818, f.9r (plan); 26 november 1818 (rapporten Afdelingen); 31 december 1818 (rapport Centrale Afdeling); ibidem, inv.nr. 8, 26 november 1819 (besluit). De Eerste Kamer ging akkoord met het benoemen van de commissie van redactie uit het midden van de Verenigde Vergadering en met de evenredige samenstelling. Maar in plaats van eerst nog in de Kamers afzonderlijk besproken te worden, mocht het ontwerp direct naar de Tweede Kamer. Zie voor plan Tweede Kamer: NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, 'Confidentieel verbaal' vertrouwelijke en onderhandse correspondentie van de secretaris van Staat baron G.J. de Mey van Streefkerk. 1818-1835, inv.nr. 6025, De Mey van Streefkerk aan Dubus de Gisignies, 16 februari 1819 en 15 Maart 1819; HTK 1818-1819 *Bijl.* xxv, p. 582. 'Voorstel van den heer Dubus de Gisignies omtrent het ceremonieel.'; De Geer, *Antecedenten*, p. 48.
- 83 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 14, 21 december 1827.

- 84 Onnauwkeurigheden in de Franse versie vatte de Eerste Kamer niet op als 'halszaak'. Het Adres werd in het Nederlands voorgelezen aan de koning, omdat hij zijn Aanspraak altijd in het Nederlands hield. ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 9, 31 oktober 1822, f. 6v.-7v; inv.nr. 10, 30 oktober 1823, f.7r.
- 85 *Dagboek Willem de Clercq*, deel xii (1825), p. 113; De Bosch Kemper, *Staatskundige geschiedenis*, 619-620 (collegium) en 629 (concordaat); NL-HaNA, BiZa / Geheim Archief, 2.04.26.01, inv.nr. 11, 7 september 1826; 13 september 1826. Missive gestuurd 10 september 1825, Binnenlandse Zaken antwoordde op 27 september 1825. Zie ook missive 7 september 1826; missive 2 september 1827 – rapport 14 oktober 1827; missive 12 september 1828 – rapport 19 oktober 1828; missive 29 augustus 1829 – rapport 22 september 1829.
- 86 Six, *De troonrede*, 102-106; HTK 1826-1827, 6 november 1826, p. 23-24. Archief-technisch blijkt bovendien dat voor de Staatssecretarie de opening en sluiting van de Staten-Generaal vanaf 1826 direct verband hield met de behandeling van de begroting. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6813, Stukken betreffende de opening en sluiting der Staten-Generaal en de behandeling der begroting tijdens de zittingsjaren 1826-1827, 1828-1829, 1829-1830, 1830-1831, 1836-1837, 1838-1839 en 1839-1840. 1 omslag.
- 87 HTK 1827-1828, verslagen van het verhandelde in de geheime zittingen van 20 en 23 oktober 1827, p. 18-19. Aanpassingen betroffen reacties op uitspraken koning over publicatie pauselijke Bul. Van Alphen, Tammo Sykens, Collot d'Escury van Heinenoord, Repelaer, Duvelaer van de Spiegel keerden zich tegen wijziging doorgevoerd in het Adres van Antwoord.
- 88 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 14, 21 december 1827. (voorstel Röell) De voorzitter van de Verenigde Vergadering zou voor elke Kamer afzonderlijk een commissie instellen. De Tweede Kamercommissie stelde het ontwerp op, maar alvorens dit voor te leggen aan de eigen Kamer, stuurde de commissie een afschrift naar de Eerste Kamervoorzitter. Deze legde het voor aan de commissie van onderzoek. Via de Eerste Kamervoorzitter vernam de Tweede Kamercommissie welke kanttekeningen de Eerste Kamercommissie had geplaatst.
- 89 Ibidem.
- 90 'attaquent précisément dans ses intérêts les plus chers.' *Gedenkstukken*, deel 9, band 1, p. 299. Frank aan Metternich, 23 oktober 1828 (citaat); *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 518, p. 943. Dirk aan Willem van Hogendorp, 7 november 1828; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 217, p. 427. Van Maanen en Van Gobbelschroy aan den koning, 23 november 1828.
- 91 'Quand on réfléchit en quelle occasion solennelle, par quel acte et devant quel corps politiques le reproche est adressé à quelques assemblées provinciales, on ne peut se dissimuler l'importance de la réponse.' HTK 1828-1829, 28 oktober 1828, p. 32. (Le Hon)
- 92 HTK 1828-1829, 23 oktober 1828, p. 12; HTK 1828-1829, 27 oktober 1828, p. 14-17; 28 oktober, p. 32-34.
- 93 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 661; HTK 1828-1829, 28 oktober 1828, p. 32.

- 94 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, Gedenkschriften van W. F. Baron Röell, 'over 1828-1829', p. 3.
- 95 *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 351. Van Gobbelschroy aan den koning, 10 september 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 362, p. 662. Box aan van Maanen, 15 oktober 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n.368, p. 667. Box aan Van Maanen, 23 oktober 1829.
- 96 HTK 1829-1830, *Bijl.* p. 1-3, aldaar 3. 'Troonrede en Adres van Antwoord.'
- 97 Ibidem.
- 98 *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 561, p. 905-907. Röell aan J.W. Dedel, 27 januari 1830.
- 99 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 16, 30 oktober 1829; Witte, *Het verloren koninkrijk*, 124. De koning antwoordde De Gavre bij de aanbieding: 'J'avais droit de compter sur le concours des deux Chambres pour accomplir tout le bien que je méditais; mon cœur s'afflige de voir des députés des départements déclarer que, de leur part, ce concours n'existe pas. J'ai annoncé mes résolutions –; elles sont immuables; mes ministres vous feront connaître mes intentions.' *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 285, p. 279. Van Assen aan Groen, ca. 20 maart 1830.
- 100 ARA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, notulen, inv.nr. 16, 19 december 1829.
- 101 Zuidelijke Kamerleden vonden dat zij als volksvertegenwoordigers de koning de ernst van de grieven moesten doen inzien. Zij wensten de inhoud van de petitities in een Adres aan de koning aan te bieden. Het Zuiden deed een beroep op het verleden om de grieven van het volk te legitimeren. In 1829 zijn twee van de oorspronkelijke lijsten met handtekeningen van het Verbond der Edelen uit 1566 gestolen, de eerste grootschalige petitie in de geschiedenis van de Lage Landen. NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 393, Perkamenten omslag, waarin zijn ingenaaid geweest belangrijke stukken tot de troubles betreffende en twee der oorspronkelijke lijsten der Verbonden Edelen door hen ondertekend, met aantekening over de diefstal van deze stukken in 1829. 16 eeuw en 1829, 2 stukken.
- 102 Van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw', 556-557; Van Zanten, *Schielijk*, 261; Beyen, 'Terug naar het oude Vaderland', 138-173.
- 103 'Dans le nord, fier d'avoir conquis son indépendance, dont il a recueilli des fruits si abondants, le peuple avait contracté l'habitude de s'abandonner avec une aveugle confiance aux soins de son gouvernement tout paternel, mais aristocratique par son essence, puisque la nation n'y coopérait que par l'entremise des magistrats des villes principales et par les députés de la noblesse. L'autorité dont a joui, à plusieurs reprises, la maison d'Orange avait accoutumé le peuple à voir dans les princes de cette maison d'Orange le contre-poids naturel des prétentions aristocratiques, et chaque révolution dans les Provinces-Unies a eu pour but de protéger le peuple contre l'empiètement de l'aristocratie, en s'appuyant sur cette autorité, chérie surtout des classes inférieures.' HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 360; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, p. 677; vgl. Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 79, 105-117; Jensen, *Vieren van vrede*, 167.
- 104 'Si l'on considère ensuite la liberté solide et vraiment pratique dont nos provinces ont joui, et qu'on la compare à la liberté de théorie, cruellement démentie

- par les faits, qui nous a été importée en 1795 et qui a dégénéré dans le plus cruel despotisme militaire, certes alors il n'est pas étonnant que nous nous méfiions des déclarations exaltées de quelques journaux, que nous repoussions des institutions qui nous rappellent le joug honteux que nous avons secoué, et que nous nous serrions autour de l'étendard de la maison d'Orange, qui a été quatre fois l'ancre de notre salut.' HTK 1828-1829, 27 februari 1829, p. 360.
- 105 'Enfin ce qu'il y a de fixe, que l'affection pour le gouvernement et pour la personne du roi, dont les bonnes intentions et les soins infatigables méritent tant de reconnaissance, diminue journellement non seulement, mais que dans les provinces du nord, dans celle de Hollande particulièrement, il y a un mécontentement et une humeur très sérieuse, que rappellent les années 1785, '86 et '87 à ceux qui vivaient alors.' *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 344-345. Van der Duyn aan Van der Capellen. Zie ook: ibidem, p. 367, 12 mei 1825.
- 106 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, 'over 1828-1829', De Potter (p. 20) en 1787 (p. 24); Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 250.
- 107 *Gedenkstukken*, deel 10, band 3, n.13, p. 14-16. Walburg-Truchess aan Frederik Willem III, 13 september 1830; *Gedenkstukken*, deel 10, band 4, n. 138. p. 155. De Knyff aan Van Maanen, 17 september 1830; ibidem, p. 74. Van Tets aan den koning, 2 september 1830; ibidem, n. 237, p. 252. Van der Duyn aan Van der Capellen, 28 oktober 1830; HTK 1830-1831, 25 oktober 1830, p. 10. 'Troonrede en Adres van Antwoord.'
- 108 *Gedenkstukken*, deel 10, band 4, n. 131, p. 151. Van Zuylen aan Van der Hoop, 14 september 1830.
- 109 *Gedenkstukken*, deel 10, band 4, n. 148, p. 162-163. Van der Duyn aan Van der Capellen, 22 september 1830.
- 110 HTK 1830, 21 september 1830, p. 23.
- 111 Ibidem, comité-generaal 20 september 1830, p. 20.
- 112 HEK 1830, 22 september 1830, p. 91.
- 113 HTK 1830-1831, 28 oktober 1830, p. 11.
- 114 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 10 januari 1832.
- 115 Tresoar 324 Daam Fockema, inv.nr. 251, diverse handschriften van Daam Fockema. dinsdag 3 januari 1832 – buitengewone staatsbehoeften.
- 116 HTK 1831-1832, 4 januari 1832, p. 199.
- 117 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 10 januari 1832.
- 118 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 april 1831.
- 119 Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 142-145; *Archives*, serie 5, deel 3, Willem v aan Fagel, 30 augustus 1786; ibidem, Fagel aan Willem v, 31 augustus 1786, p. 404-405.
- 120 Koch, *Koning Willem I*, 319-324.
- 121 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 457, p. 467. Groen aan C.J. van Assen, 6 augustus 1831; ibidem, p. 470 en noot 2. C.J. van Assen aan Groen, 12 augustus 1831.
- 122 Leiden, UB, BPL 1562, C.J. van Assen aan Luzac, 10 en 15 april 1831; Van Zanten, *Schielijk*, 328.
- 123 T. Pfeil, 'Schulden crisis, kredietfinanciering en belastinghervorming onder Willem I', in: I. De Haan, e.a. (red.), *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk*

- der Nederlanden* (Amsterdam 2013) 211-220, aldaar 213-214.
- 124 HTK 1831-1832, 21 oktober 1831, p. 9; NL-HaNA, Thorbecke, 2.21.161, inv.nr. 44, Luzac aan Thorbecke, 15 oktober 1836; *Gedenkstukken*, deel 10, band 5, n. 329, p. 628. Van Zuylen aan Van der Hoop, 20 oktober 1836; Aerts, *Thorbecke wil het*, 272.
- 125 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 215, Aanteekening van de in de dubbele Tweede en in de Eerste Kamer gehouden beraadslagingen over de 13 ontwerpen, 27 Augustus 1840-5 September 1840, 31 augustus 1840, 3v.
- 126 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 13 juni 1840. De beperkte bevoegdheid van de ceremoniële zitting verklaart waarom de politieke ontevredenheid aanhield. Aerts, *Thorbecke wil het*, 281-282.
- 127 *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel II, n. 454, p. 323. Groen aan C.J. van Assen, 17 augustus 1840; Aerts, *Thorbecke wil het*, 279.
- 128 Geciteerd in Six, *De troonrede*, 36.
- 294 129 Thorbecke bepleitte in zijn *Aanteekening* dat de samenstelling van de redactie-commissie minder afhankelijk moest zijn van de Kamervoorzitter. Six, *De troonrede*, 53; Aerts, *Thorbecke wil het*, 277-279.
- 130 Van Sas, "Onder waarborging", 471.
- 131 Koch, *Koning Willem I*, 534-536.
- 132 HTK Buitengewone zitting 1840, 1 september 1840, p. 131.
- 133 Van Zanten, *Koning Willem II*, 371; J.J.F. Wap, *Gedenkboek der Inhuldiging en Feesttogten Zijne Majesteit Willem II* ('s-Hertogenbosch 1842) p. 17. Nummer acht van de in totaal 19 tribunes viel toe aan journalisten wier aanwezigheid de boodschap van openheid en grootsheid van de ceremonie versterkten. Tribune nr. 4 was bestemd voor de vrouwen van de Kamerleden. Dit was de enige tribune die met witte stof was omkleed, waaraan franjes van de nationale kleur hingen.
- 134 Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, nr. 9, 19 oktober 1840. Op 19 oktober opende Willem II Staten-Generaal en zijn inhuldiging vond plaats op 28 november.
- 135 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 15 oktober 1840.
- 136 Leiden, UB, BPL 1561, Verwey Mejan aan Luzac, nr. 10, 20 november 1840. Willem I had sinds 1822 het Amortisatiesyndicaat gebruikt om de begroting op het oog sluitend te maken. Na de ontmanteling bleek dat er daardoor bijna 4,5 miljoen gulden boven op het begrotingstekort van ruim 17 miljoen gulden moest worden opgeteld.
- 137 HTK 1841-1842, 7 oktober 1841, p. 370. Wetsontwerp tot vaststelling hoofdstuk 1, Huis des Konings met 38 tegen 14 stemmen aangenomen; HTK 1845-1846; Landheer, 'Afrekenen met het verleden', 226-227.
- 138 HTK 1841-1842, 7 oktober 1841, p. 359. Zie ook noot 1: Van Rechteren hield volgens de *Delftsche Courant* van woensdag 13 oktober 1841 'eene der merkwaardigste redevoeringen, die in deze gedenkwaardige beraadslagingen zijn gehouden.'
- 139 Jakobsen, 'The formation of parliamentarism', 103; vgl. Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 71 en 195; P. Ihalainen, 'The 18th-century traditions of representation in a new age of revolution. History politics in the Swedish and Finnish parliaments, 1917-1919' *Scandinavian Journal of History* 40:1 (2015) 70-96.

- 140 Vgl. Sh.M. Rai, 'Analysing ceremony and ritual in parliament' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 284-297, aldaar 292; E. Muir, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge 1997) 230-231.
- 141 M. Več, "Technische" tegen "symbolische" Verfahrensformen? Die Normierungen und Ausdifferenzierung der Gesandtenränge nach der juristischen und politischen Literatur des 18. und 19. Jahrhunderts', in: Stollberg-Rilinger (red.), *Vormoderne politische Verfahren*, 559-587, aldaar 578-580; Thamer, 'Die Wiederkehr des Gleichen oder das Verblissen der Tradition?', 573-587; Schwengelbeck, *Die Politik des Zeremoniells*, 17-19; Schulz, 'Parlamentarische Kulturen in Europa', 15; Muir, *Ritual*, 269-275.
- 142 HTK 1844-1845, 29 oktober 1844, p. 16-18; Van Raalte, *De geschiedenis van de opening*, 91, noot 2. Thorbecke plaatste kanttekeningen bij iets wat *niet* in de Troonrede voorkwam: de noodzaak tot grondwetsherziening. Aerts, *Thorbecke wil het*, 307.
- 143 HTK 1844-1845, 31 oktober 1844, p. 40.
- 144 HTK 1844-1845, 29 oktober 1844, p. 17 (Schooneveld); 30 oktober 1844, p. 20 (Goltstein), 32 (Bruce); HEK 1844-1845, 2 november 1844, p. 687-688; HTK 1844-1845, 11 november 1844, p. 63; NL-HaNA, Rappard, van, 2.21.135, inv.nr. 105, W.L.F.Ch. van Rappard aan A.G.A., november 1844. Tien Tweede Kamerleden lieten in de notulen aantekenen het hier niet mee eens te zijn. Aerts, *Thorbecke wil het*, 307 en 320; Pippel, *Het Reglement van Orde*, 28.
- 145 Six, *De troonrede*, 50. "Mijne innige overtuiging zegt Mij, dat het beter ware de beantwoording der Troonrede achterwege te laten." (noot 1); HTK 1845-1846, 6 november 1845, p. 30.
- 146 Pippel, *Het Reglement van Orde*, 28.

6 Verboden macht: de provincies en de Kamerverkiezingen

- 1 'Moins pédant que Repelaer, mais plus dédaigneux, [Van der Hoop] voulut aussi me faire sentir qu'un dévouement absolu aux volontés du gouvernement était le seul parti que j'avais à prendre.' HUA, 274 Familie Ortt, 27 maart 1820, p. 10.
- 2 R. de Jong en M. Rutjes, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917' *TvG* 128:4 (2015) 579-598, aldaar 586-587; Blok, *Stemmen en kiezen*, 24-26 en 28; C.B. Wels, 'Stemmen en kiezen, 1795-1922' *TvG* 92:3 (1979) 313-332, aldaar 323-326; Van Zanten, *Schielijk*, 137; Prins, 'De Restauratie (1814-1848)', 180; Kossmann, *De Lage Landen*, deel 1, 103. Zie voor de langere termijn: De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, met name hoofdstuk 3; J. van Zanten, 'De electorale negentiende eeuw in vogelvlucht, 1814-1917' *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 236-246, alsook de overige bijdragen aan dit themanummer over het kiesrecht.
- 3 De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 705.
- 4 Aerts, 'Een staat in verbouwing', 76-77, 83, 105.
- 5 Blok, *Stemmen en kiezen*, 23-24 en 30. Uitzonderingen waren de verkiezingen van Luzac (1828), Van Dam van Isselt (1829), Van Nes (1830) en Bruce (1839). Zij versloegen bij hun verkiezing een herkiesbaar lid.

- 6 Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 33. Zie ook: *Gedenkstukken*, deel 8, band 2, p. 194, 219 en 516-517; NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 81, 16 september 1821. De Jongh aan Van Maanen; ARA toegang 441 Pierre-Joseph Van Gobbelschroy, inv.nr. 18, o.a. stukken 27 mei 1826 t/m 7 juni 1826, 15 en 29 juni 1826, 1 en 10 juli.
- 7 *Ontstaan der grondwet*, deel II, grondwet 1815, p. 632; ibidem, deel I, grondwet 1814, p. 455.
- 8 Aerts, *Thorbecke wil het*, 629.
- 9 Deze laatste vraag is geagendeerd door Roelevink, 'Opklauteren naar het Binnenhof', 139.
- 10 Zie voor een nuttig schematisch overzicht. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 461, bijlage 1.
- 11 Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 152 en literatuurverwijzingen in noot 137.
- 12 Gabriëls, *De heren als dienaren*, hoofdstuk 6; T. Kerkhoff, *Hidden morals, explicit scandals: public values and political corruption in the Netherlands (1748-1813)* (Proefschrift Universiteit Leiden 2013) 149-151 e.v.; Van Sas, 'Politiek als leerproces', 230-231.
- 13 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 81.
- 14 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel I, p. 340.
- 15 KHA A31, inv.nr. 938, Briefwisseling van de stadhouder met de griffiers van de Staten-Generaal, 29 augustus 1782.
- 16 Van Hardenbroek, *Gedenkschriften*, deel II, p. 165 (citaat) en p. 174; Gabriëls, *De heren als dienaren*, 426-427 en 435.
- 17 Van Sas, 'Politiek als leerproces', 232-241.
- 18 D. Smit, 'Provincie en parlement. Regionale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, 1815-heden' *Regio versus randstad. JRG* (2018) 9-19; vgl. Thomassen, *Instrumenten van de macht*, deel I, 157-161; Ihalainen, 'Parliament as a conceptual nexus', 8; Palonen, *Parliamentary thinking*, 38-39.
- 19 Zetelverdeling 1815-1830: Noord-Brabant 7, Zuid-Brabant 8, Limburg 4, Gelderland 6, Luik 6, Oost-Vlaanderen 10, West-Vlaanderen 8, Henegouwen 8, Holland 22, Zeeland 3, Namen 2, Antwerpen 5, Utrecht 3, Friesland 5, Overijssel 4, Groningen 4, Drenthe 1, Luxemburg 4. Na 1830 waren de zuidelijke provincies, inclusief Limburg, niet vertegenwoordigd. In oktober 1840 kwamen er 3 Limburgse afgevaardigden in de Tweede Kamer. Loting eerste derde deel aftredende leden: HTK 1816-1817, 24 januari 1817, p. 164-165.
- 20 Het gelijke zetelaantal van de noordelijke en zuidelijke provincies bleek een cruciale weeffout in de grondwet, die zuidelijke gevoelens van discriminatie voedde. Witte, 'De Grondwet', 36; Marteel, *The intellectual origins*, 43.
- 21 B. de Vries, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij' *DNE* 22:1 (1998) 25-38, aldaar 29; Blok, *Stemmen en kiezen*, 125.
- 22 HTK 1820-1821, 23 oktober 1820, p. 13 en 17; Van Hogendorp, *Bijdragen*, deel VI, p. 211-213; *Jaarboeken-Stuart* (1821, deel I) p. 213; *Ontstaan der grondwet*, deel II, 1815, p. 164. Art. 59 (werd 81) zo aangepast dat er een verbod kwam op benoeming van leden binnen de derde graad van bloedverwantschap of zwagerschap uitsluitend waar het leden betrof die vanwege dezelfde provincie werden benoemd. Vgl. Gabriëls, *De heren als dienaren*, 329.

- 23 *Ontstaan der grondwet*, deel I, grondwet 1814, p. 348-349, 353 en 456. 'Ik zweer, (verklaar) dat ik, om tot lid van de vergadering der Staten-Generaal te worden benoemd, directelijk of indirectelijk aan geene personen, 't zij in of buiten het bestuur, onder wat naam of voorwendsel ook eenige giften of gaven heb beloofd of gegeven, noch te beloven of geven zal. Ik zweer, (beloove) dat ik mij exactelijk zal gedragen naar den inhoud van het plakkaat bij de Staten-Generaal op den 10 December 1715 tegen het geven en nemen van verboden giften, gaven en geschenken, gearresteerd. Zoo waarlijk helpe mij God Almachtig.' NL-HaNA, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 2.02.13, inv.nr. 12, Benoeming van de leden en voorzitter, met ledenlijsten.
- 24 Ibidem, deel II, grondwet 1815, p. 172-74 en 264. 'Ik zweer (verklare) dat ik, om tot lid van de tweede kamer der Staten-Generaal te worden benoemd, directelijk of indirectelijk aan geene personen, het zij in of buiten het bestuur, onder wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of gegeven heb, noch te beloven of geven zal. Ik zweer (belove) dat ik om iets hoegenaamd in deze betrekking te doen of te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken aannemen zal, directelijk of indirectelijk. Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig.' Huidige tekst eed: 'Ik zweer (verklaar) dat ik, om tot lid van de Staten-Generaal te worden benoemd, rechtstreeks noch middellijk, onder welke naam of welk voorwendsel ook, enige gift of gunst heb gegeven of beloofd. Ik zweer (verklaar en belooft), dat ik, om iets in dit ambt te doen of te laten, rechtstreeks noch middellijk enige belofte heb aangenomen of zal aannemen. Ik zweer (belooft) trouw aan de Koning, aan het Statuut voor het Koninkrijk en aan de Grondwet. Ik zweer (belooft) dat ik de plichten die mijn ambt oplegt getrouw zal vervullen.'
- 25 *Ontstaan der grondwet*, deel II, vergadering 19 mei 1815, p. 172-173.
- 26 B. Deseure en D. Smit, 'Pre-revolutionary provinces in a post-Napoleonic state. Piecing together the United Kingdom of the Netherlands, 1813-1815' 133:3 *BMGN-LCHR* (2018) 98-121, aldaar 101-109; Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819', 258-261. Zie voor de continuïteit van de provinciale instellingen in de Bataafs-Franse tijd: Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 46-57.
- 27 Sluijter, 'Erfelijk pluche', 155, stelde kwantitatief continuïteit vast voor Holland, Zeeland, Friesland en Overijssel. Zie voor Utrecht: R.E. de Bruin, 'Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw' 101:4 *BMGN-LCHR* (1986) 510-528, aldaar 518-522. Algemeen: Blok, *Stemmen en kiezen*, 28 en 83-84; Secker, 'Onder koninklijke voogdij', 290.
- 28 Deseure en Smit, 'Pre-revolutionary provinces', 105-107; Blok, *Stemmen en kiezen*, 52.
- 29 A.F.J. Kempen, *Gouvernement tussen kroon en Statenfacties: de positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg 1988) 36-42; Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 130.
- 30 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 11 juli 1821. De uitgebreide gouverneursrapporten kwamen in het geheim binnen bij Binnenlandse Zaken. NL-HaNA, BiZa / Geheim Archief, 2.04.26.01, inv.nr. 1-64.
- 31 Deseure, 'Pre-revolutionary provinces', 105; Lok, *Windvanen*, 81-82; N. Randerad, 'Het geplooid land: De pacificerende rol van commissarissen des Konings

en burgemeesters', in: H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij: Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153, aldaar 139-140.

- 32 KHA A 35, inv.nr. 61, XVIII. "Pro memorie", aantekening van Falck, 29 september 1817.
- 33 Ruim tweederde van de noordelijke leden in de Staten-Generaal van september 1815 is gewoon of buitengewoon lid van de eerste restauratie Staten-Generaal geweest. Meerts, *Kamerleden 1814-1815*, 16. Zie ook bijlage 3 achterin dit boek.
- 34 *Gedenkschriften Anton Reinhardt Falck*, p. 258. Zie over de functie van secretaris van staat: J. Steur, 'Staatssecretarie en kabinet des Konings onder Willem I' *BMHG* 84 (1969) 88-138; Van Sas, 'Het politiek bestel onder koning Willem I', 428; Lok, *Windvanen*, 97-99.
- 35 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 174.
- 36 *Brieven van A.R. Falck*, n. 90, p. 221. Falck, aan D.J. van Lennep, 11 augustus 1815; NL-HaNA, Bus de Gisignies, du, 2.21.035, inv.nr. 16, Brieven ingekomen bij Du Bus de Gisignies van zijn schoonvader De Deurwaerder en van de directeur der "Wateringue van den Capitalendam" te Gent betreffende de polders in West-Vlaanderen, het onderhoud der dijken enz., n.a.v. beraadslagingen in de Tweede Kamer. 1819 3 stukken.
- 37 Van de 1604 uitgenodigde notabelen verschenen er 1325 in de vergadering. 527 heren stemden voor en 798 tegen het grondwetsontwerp. Een lijstje bevindt zich in: NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6146; *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 383 (citaat). Zie ook: KHA A 35, inv.nr. 59, Staat der voormalige afgevaardigde(n) naar het Wetgevend Lichaam.
- 38 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 383.
- 39 *Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*, p. 172.
- 40 Ibidem.
- 41 Van de noordelijke Eerste Kamerleden die Willem I in 1815 benoemde, zat 28 procent nog in deze Kamer in 1830 en dat gold voor 32 procent van de zuidelijke. Acht noordelijke en evenveel zuidelijke Tweede Kamerleden benoemde hij in die periode tot Eerste Kamerlid. Meerts, *Kamerleden 1815-1830*, 14, 30 en 35; Blok, *Stemmen en kiezen*, 23.
- 42 *Brieven van A.R. Falck*, n. 125, p. 233. Falck aan D.J. van Lennep, 26 februari 1817; KHA A 35, XVIII, inv.nr. 62, Leden der Tweede Kamer, aftredend oktober 1817; inv.nr. 63, Tweede Kamer 1817-1818.
- 43 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 338, Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 6 november 1817; KHA A35, XVIII, inv.nr. 66. Brief van Ch. graaf van Lens over de ontevredenheid van Willem Frederik vanwege de verkiezing van graaf de Vilain XIII tot lid van de Staten-Generaal, 1823. 1 stuk, 12 augustus 1823.
- 44 Van de tussen 1816 en 1825 toegetreden noordelijke leden hadden er zeven ervaring opgedaan in 1814. De gewone leden die van de Staten-Generaal (1814) overgingen bleven gemiddeld elf jaar in de Eerste Kamer en tien jaar in de Tweede Kamer zitten. Meerts, *Kamerleden 1814-1815*, 16.
- 45 Zuid-Holland was officieel geen aparte provincie, maar Holland was vanwege de omvang administratief opgedeeld en had daarom twee gouverneurs.
- 46 C.F. Sirtema van Grovestins (red.), *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn*

- van Maasdam en van den Baron van der Cappellen (2e druk, Amsterdam 1859) p. 80-81.
- 47 Van Zanten, *Schielijk*, 152; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 233, p. 389. H. Croockewit aan Kemper, 12 januari 1819; ibidem, n. 234. W. Willink jr. aan Kemper, 22 februari 1819.
 - 48 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6025, n. 228. Six van Oterleek aan De Mey van Streefkerk, 15 juli 1819.
 - 49 Van Zanten, *Schielijk*, 133-141; Secker, 'Onder koninklijke voogdij', 295; *Gedenkstukken*, deel 8, band 1, p. 373, 384 en 649; NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv. nr. 66, *Gedenkschriften van W. F. Baron Röell*, n. 34 onderhoud met den koning te Amsterdam, gedurende deszelfs verblijf aldaar, juli 1829, f. 22-23.
 - 50 J.H. von Santen, 'Aristocratie en liberalisme', in: C. Dekker en J. Aalbers (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780* (Utrecht 1997) 111-142, aldaar 115-117; P.A. Blok, e.a. (red.), 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en Commissarissen in de provincie Utrecht, 1814-1997* (Utrecht 1997) 23-52; J. Dekker, 'Politieke verhoudingen' in: P. Brusse en J. Dekker (red.), *Geschiedenis van Zeeland*, deel 3 (Zwolle 2013) 169-220, aldaar 209; C.N. Fehrmann, 'Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw', in: B. Slicher van Bath, e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970) 181-191, aldaar 189-191; L. Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis, 1794-1867', in: P. Tummers, e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 23-66, aldaar 43-50; A.F.J. van Kempen, 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Traditie en modernisering 1796-1890*, deel 1 (Amsterdam 1996) 80-100, aldaar 90-92.
 - 51 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 341, en 344-345. Van der Duyn van Maasdam aan Van der Capellen, 4 juni 1818 en 15 mei 1819; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 15 augustus 1828.
 - 52 *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, n. 40, p. 50. Röell aan d'Omalius, 12 juli 1816; ibidem, n. 41. W.G. van de Poll aan Röell, 13 juli 1816; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 372. Van Maanen aan Röell, 24 juli 1821.
 - 53 NL-HaNA, Mollerus, 2.21.005.32, inv.nr. 38, 16 februari 1819.
 - 54 NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, ingekomen brieven van de directeur van de Staatssecretarie, J.G. de Mey van Streefkerk, houdende voornamelijk adviezen aan de Koning, 4 juli 1821.
 - 55 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6025, De Brouckère aan De Mey van Streefkerk, 10 juni 1822.
 - 56 Ibidem, n. 1424. De Brouckère aan De Mey van Streefkerk, 17 juli 1822.
 - 57 Regeringsgetrouwe graaf uit Belgisch Limburg. Zat acht jaar namens die provincie in de Nederlandse Tweede Kamer. Kamerheer van de koning in Brussel en jagermeester van Limburg.
 - 58 Blok, *Stemmen en kiezen*, 30; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, p. 586. Bergmann aan Van Maanen, 20 mei 1829.
 - 59 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6025, n. 1424. De Brouckère aan De Mey van Streefkerk, 17 juli 1822.
 - 60 HTK 1825-1826, 22 maart 1826, p. 344-346. Zie bijvoorbeeld het begrotingsdebat

in december 1826. HTK 1826-1827, 20 t/m 22 december 1826. (Dijckmeester, p. 63-64), (Utenhove, p. 83), (Sandberg, p. 90).

61 HTK 1826-1827, 26 april 1827, p. 416-422. (Sandberg).

62 HTK 1821-1822, 22 december 1821, p. 79-80. De Kamer nam de wet op de uitgaven aan met 65 tegen 38 stemmen en de wet op de middelen met 69 tegen 34 stemmen. Zie ook Van Zanten, *Schielijk*, 176.

63 'Ne disait-on pas que nous sommes encore dans le temps des anciens états généraux ou chacun plaiderait pour sa province!' HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 25 december 1821, p. 251-252.

64 Zo bepleitte de Overijsselaar Van Suchtelen de belangen van de Overijsselse branders bij de behandeling van de belastingwet op binnenlandse sterkedrank. De branders hadden hem verzekerd dat de belasting hun bedrijven met sluiting bedreigde. Hij stemde uiteindelijk tegen. HTK 1821-1822, 7 augustus 1822, p. 471.

65 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6030, n. 3048. 1827, 'Cette pensée vous accompagnera dans vos foyers et vos commettants sans y enterront.'

300

66 'Tahir ma conscience et les vœux de mes commettants.' HTK 1827-1828, 18 december 1827, p. 73; ibidem, 19 december 1827, p. 111.

67 Zie ook: Van Zanten, *Schielijk*, 184-185.

68 HTK 1821-1822, 15 mei 1822, p. 202-203; HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 15 mei 1822, p. 321-322; 16 mei 1822, p. 323-324.

69 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 21 maart 1822, p. 301-302; april 1822, p. 316-317; 22 mei 1822, p. 329.

70 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 6 juni 1822, p. 334-335; 5 juli 1822, p. 359. Warins zus Agnes waarschuwde hem al dat zijn tegenstem slecht was gevallen in Amsterdam. Brief 15 juni 1822, p. 339.

71 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 5 juli 1822, p. 360; ibidem, 27 augustus 1822, p. 375.

72 'Ce petit intrigant, auquel il ne coute rien de dire des mensonges, a pris à Amsterdam le tour patelin, tandis qu'à Haarlem et à La Haye il a dit effrontément que les Amsterdammers ne voulaient point de moi. En effet je ne me fie pas à tous les Amsterdammers. Il y en a dans les états de Hollande qui n'appartiennent pas aux premières familles, et ce ne serait pas la première fois que la jalousie de ces sortes de gens leur eut fait faire des efforts pour écarter un homme de nos familles. C'est ainsi que plus d'une intrigue se sont donné la main.' HUA 274 Familie Ortt, 24 juli 1822, p. 363.

73 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 2 augustus, 1822, p. 365; ibidem, 27 augustus 1822, p. 376-377.

74 HUA 274 Familie Ortt, inv.nr. 202, 7 januari 1824, p. 378.

75 Leiden, UB, BPL 1561, Op den Hooff aan L.C. Luzac. 3 oktober 1836. Over de niet-herverkiezing van Van Nes vgl. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 422 en 427.

76 Leiden, UB, BPL 1561, J.G. van Nes aan Luzac, 10 juli 1836.

77 Ibidem.

78 Leiden, UB, BPL 1562, L.C. Luzac aan C.J. van Assen, 15 juni 1839; Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejman aan L.C. Luzac, 1 juli 1843.

79 Leiden, UB, BPL 1561, J.G. van Nes aan Luzac, 2 maart 1843.

- 80 NL-HaNA, Collot d'Escury, 1.10.21, inv.nr. 136, p. 3 en 12; *Gedenkstukken*, deel 8, band 3, p. 346-347. Van der Duyn aan Van der Capellen, 23 oktober 1819.
- 81 NL-HaNA, Jorissen, 2.21.008.77, inv.nr. 66, *Gedenkschriften van W.F. Baron Röell*, n. 34, f. 18.
- 82 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6146, Lijsten van en beschrijvingen over personen die in aanmerking komen voor de orde van de Nederlandse Leeuw. 1815-1840 1 pak; inv.nr. 6147, Chronologische lijsten van de besluiten houdende benoemingen van grootkruisen, kommandeurs, ridders en broeders in de orde van de Nederlandse Leeuw, 1815-1839.
- 83 NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, De Mey van Streefkerk aan Willem I, 25 augustus 1822; zie ook NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 81, Philipse aan Van Maanen, 12 juni 1821.
- 84 NL-HaNA, KdK, 1816-1840, 2.02.03, inv.nr. 6810, De Mey van Streefkerk aan Willem I, 28 augustus 1822.
- 85 Van Zanten, *Schielijk*, 175. Warin wist zijn decoratie buitengewoon lang uit te stellen. Op 2 augustus 1837, na bijna zestien jaar Kamerlidmaatschap, ontving hij een benoeming in de Orde van de Nederlandse Leeuw.
- 86 Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 130; J. van Zuthem, 'Een nieuwe provincie 1814-1848', in: M.G.J. Duijvendak (red.), *Geschiedenis van Groningen*, deel III (Zwolle 2009) 55-122, aldaar 74.
- 87 De weigering van de Maastrichtse raad om uitvoering te geven aan de wet op de schutterijen tussen 1819 en 1821 was de directe aanleiding om de stedelijke reglementen te herzien. Van der Pot, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825', 261-262 en 267; Berkvens, 'Staatkundige', 45.
- 88 De Zeeuwse gouverneur Van Doorn vertrok naar Oost-Vlaanderen, nadat zijn schoonzoon Van Hinlopen in 1826 een zetel had bemachtigd in de Tweede Kamer. In datzelfde jaar viel de Noord-Brabantse gouverneur Van Vredenburg in ongenade, nadat hij de Brabantse Staten niet had weerhouden protest aan te tekenen tegen het *collegium philosophicum*. Willem I degradeerde Van Vredenburg tot gouverneur van Zeeland. De Antwerpse burgemeester Florent ridder van Ertborn nam het Utrechtse gouverneurschap over. Van Tuyll van Serooskerken werd overgeplaatst naar Noord-Holland. Diens voorganger Tets van Goudriaan ontving de ministersportefeuille van Financiën. De Limburgse gouverneur De Brouckère vertrok in 1828 naar de Eerste Kamer, nadat hij de herverkiezing van nota bene zijn eigen liberale zoon niet had kunnen verhinderen en de Staten ook Surlet de Chokier verkozen.
- 89 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6030, nr. 2954. Van Zuylen van Nijevelt aan De Mey van Streefkerk, 5 maart 1827; Y. Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 130-132.
- 90 Ibidem. De Mey van Streefkerk aan Van Zuylen van Nijevelt, 8 maart 1827.
- 91 Ibidem.
- 92 Ibidem, Van Zuylen van Nijevelt aan De Mey van Streefkerk, 16 maart 1827; Kuiper, 'Politiek en bestuur, 1795-1848', 131.
- 93 Ibidem, De Mey van Streefkerk aan Van Zuylen van Nijevelt, 17 maart 1827.
- 94 Zoon van gedeputeerde ter Staten-Generaal Pieter Ulbo Rengers. Orangistische edelman, die in Friesland belastingambtenaar was en zes jaar de leiding had van

het kabinet van de koning. In 1821 Statenlid in Friesland. Voor Rengers' herverkiezing in de Tweede Kamer zou Van Zuylen twee jaar later een 'cabale' in de Friese Staten uit de weg ruimen. De Friese Statenleden hadden geprobeerd Rengers te 'doen vallen' en hem te vervangen door Roorda van Eysinga. NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4640. Van Zuylen van Nyevelt aan De Mey van Streefkerk, 12 september 1829.

- 95 Van Sas, "Onder waarborging", 468; Van Zanten, *Schielijk*, 228 en 246-247; Marteel, *The intellectual origins*, 211-217; NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6030, n. 2924c. Röell aan De Mey van Streefkerk, 15 februari 1827. De discussie over de wet op de schutterij liet voor het eerst (weer) de scheiding tussen noordelijke en zuidelijke Kamerleden zien (na de tegenstand zeven jaar eerder). De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 638.
- 96 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, 19 oktober 1829.
- 97 Groen van Prinsterer, 'De Noordnederlandse Kamerleden in 1828-1829', in: *Schriftelijke nalatenschap, Bescheiden*, deel 1: 1821-1842, J. Zwaan (ed.) ('s-Gravenhage 1991) p. 219-231, aldaar p. 221 en noot 10; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 320, p. 2 en 608-609. Van Gobbelschroy aan den koning, 24 juni 1829.
- 98 *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 270, p. 547. De Mey van Streefkerk aan Van Gobbelschroy, 17 maart 1829; ibidem, n. 271. Van Gobbelschroy aan de gouverneurs, 21 maart 1829; ibidem, n. 279, p. 556 en noot 3. Brieven van gouverneurs, 5-15 april, 1829 aan Van Gobbelschroy.
- 99 Van Sas, 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830', in: idem, *De metamorfose*, 437-455, aldaar 441-442; Van Zanten, *Schielijk*, 270-271; Van de Waardt, *De man van 1848*, 107-113.
- 100 R. Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer, 1808-1876 (Amsterdam 2001) 44-51; Van Sas, "Onder waarborging", 469; Van Zanten, *Schielijk*, 227-229.
- 101 Kuiper, 'Tot een voorbeeld', 48.
- 102 Groen van Prinsterer. *Briefwisseling*, deel 1, n. 199, p. 166. Groen aan C.J. van Assen, 25 mei 1829.
- 103 Groen van Prinsterer, 'De Noordnederlandse Kamerleden in 1828-1829', 224-225.
- 104 Groen van Prinsterer. *Briefwisseling*, deel 1, n. 208, p. 175-178. C.J. van Assen aan Groen, 24 juni 1829.
- 105 Ibidem, n. 2938, p. 210. C.J. van Assen aan Groen, 16 november 1829.
- 106 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen. 18 april 1829; Van Es, 'Lodewijk Caspar Luzac', 33-34.
- 107 Groen van Prinsterer. *Briefwisseling*, deel 1, n. 208, p. 175-178. C.J. van Assen aan Groen, 24 juni 1829.
- 108 Ibidem, n. 210, p. 180. Groens vader aan Groen, 4 juli 1829. Repelaer en Clifford kwamen in de Kamer.
- 109 Leiden, UB, BPL 1562, Luzac aan C.J. van Assen, 30 mei 1829.
- 110 De Kamerverkiezingen vielen over het algemeen uit in het voordeel van de oppositie. De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 689; Van Sas, 'Het politiek klimaat', 452-453; Wils, '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II', 303.
- 111 Van Zanten, *Schielijk*, 270-274; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*,

- 692; idem, *Letterkundige aantekeningen*, 610-611; *Nederlandsche Gedachten* nr. 10 (1829) p. 37-39; HTK 1829-1830, 20 oktober 1829, p. 4, noot 1. Besloten om beslissing over toelating uit te stellen. Zie ook HTK 1829-1830, 29 oktober 1829 en 12 november 1829. Met 45 tegen 41 stemmen Brugmans uitgesloten. Ontslag verleend door Willem I in KB van 27 november 1829, waarin hij het optreden van de Staten-Generaal afkeurde.
- 112 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4802. De Mey van Streefkerk aan Van Weede van Dijkveld, 2 december 1829; Van Zanten, *Schielijk*, 277-278; Koch, *Koning Willem I*, 435-437; Blok, *Stemmen en kiezen*, 26; De Bosch Kemper, *Staatkundige geschiedenis*, 685; *Gedenkstukken*, deel 9, band 1, n. 45, p. 46. Cartwright aan Lord Aberdeen, 15 september 1829.
- 113 NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 85, Wiselius aan Van Maanen, 1 december 1829.
- 114 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4766. Copes van Hasselt aan de Mey van Streefkerk, 11 november 1829.
- 115 Ibidem, n. 4766, 11 november 1829; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, De Mey aan Röell, 1 december 1829.
- 116 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4806. Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 29 november 1829; ibidem, G. Fontein Verschuier aan De Mey van Streefkerk, 1 december 1829. Fontein Verschuier besloot zijn bestuurlijke loopbaan met het Eerste Kamerlidmaatschap dat hij zou vervullen tussen 18 oktober 1831 en 2 januari 1838.
- 117 NL-HaNA, Maanen, van, 2.21.114, inv.nr. 85, Frets aan Van Maanen, 4 november 1829; *Gedenkstukken*, deel 9, band 2, n. 559, p. 904-905. Jansens aan Röell, 13 november 1829.
- 118 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 447-448.
- 119 *Nederlandsche Gedachten* nr. 12 (1829) p. 48; Groen van Prinsterer, 'Aanteekeningen over de Kamerzittingen 1828-1831', p. 163 en noot 21.
- 120 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, deel I, n. 238, p. 210-211. C.J. van Assen aan Groen, 16 november 1829; Van Zanten, *Schielijk*, 249.
- 121 Groen van Prinsterer, *Briefwisseling*, deel II, n. 166, p. 143. C.J. van Assen aan Groen, 5/7 januari 1836.
- 122 Leiden, UB, BPL 2692, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, 4 juli 1835.
- 123 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 443 noot 29.
- 124 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4766, Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 11 november 1829.
- 125 Ibidem, n. 4801. De Mey van Streefkerk aan Röell, 29 november 1829. Zie voor Frets ook: Van Zanten, *Schielijk*, 242.
- 126 Ibidem, n. 4807. Röell aan De Mey van Streefkerk, 2 december 1829.
- 127 B. Woelderink, 'De teboekstelling van een markant burger', in: R.A.M. Aerts (red.), *Het persoonlijke is politiek: egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 61-73, aldaar 67.
- 128 NL-HaNA, Staatssecretarie, 2.02.01, inv.nr. 6032B, n. 4816, M.C. van Hall aan De Mey van Streefkerk, 4 december 1829.
- 129 Ibidem, n. 4766. Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 16 november 1829.

- 130 Ibidem, n. 4806. Copes van Hasselt aan De Mey van Streefkerk, 29 november 1829.
- 131 Ibidem, n. 4801. De Mey van Streefkerk aan Röell, 29 november 1829. Fabius stelde Van Maanen gerust over de verkiezing van Op den Hooff. Hij kende Op den Hooff en vond het een redelijk man, die in dit tijdsgewricht zeker de regering zou steunen. NL-HaNA, Van Maanen, 2.21.114, inv.nr. 85, Fabius aan Van Maanen, 6 december 1829; *Dagboek van Willem de Clercq* deel xvi (1829), 10 december 1829, p. 418.
- 132 Strick van Linschoten, *Herinneringen*, deel II, p. 102.
- 133 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 452; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 25 juni 1830.
- 134 *Bijenkorf*, 1 oktober 1829; Van Sas, 'Het politiek klimaat', 440-441 en 452-453; Aerts, *Thorbecke wil het*, 275-276; Van de Waardt, *De man van 1848*, 125-141.
- 135 Van Sas, 'Het politiek klimaat', 455. Zie ook: Van de Waardt, *De man van 1848*, 113-118.
- 136 Knuttel 26625A. *Brieven over het regt van verkiezing. Door de redactie van de Standaard. 2^e brief* ('s-Gravenhage) p. 28.
- 137 *Ontstaan der grondwet*, deel II, grondwet 1815, p. 632; ibidem, deel I, grondwet 1814, p. 455.
- 138 E.W. van Dam van Isselt, *Physiologie van Den Haag bekeken door een buitenman* (Amsterdam 1844) p. 59.
- 139 Leiden, UB, BPL 1561, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, 9 oktober 1831; NL-HaNA, Röell, W.F., 2.21.008.78, inv.nr. 120, Van Maanen aan Röell, 20 juni 1830.
- 140 Leiden, UB, BPL 2692, G.W. Verwey Mejan aan Luzac, 4 juli 1835; *Groen van Prinsterer. Briefwisseling*, deel I, n. 314. C.J. van Assen aan Groen, 27 juni 1830; Van Es, 'Lodewijs Caspar Luzac', 109-110.
- 141 Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 282-283.
- 142 HTK Buitengewone zitting 1840, 27 augustus 1840, p. 51.
- 143 Ibidem, p. 39.
- 144 Ibidem, 31 augustus 1840, p. 111.
- 145 NL-HaNA, Staatssecretarie, 20.02.01, inv.nr. 6146. Zie omslag 'Consideration en nota van Z Exc gediend hebbende laatstelijk bij de benoemingen gedaan bij besluit 6 oktober 1840, n. 34.' Van de Mortel, Backer, Akerlaken, Druyvesteyn, de Bruyn Kops, Wijandts; 'meer twijfelachtig de heeren': Van Rappard, Van Welderen Rengers, Kniphorst.
- 146 Van Sas, 'De Republiek voorbij', 102.
- 147 De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, 26-27 en 50; Smit, 'Provincie en parlement', 13-15; Randeraad, 'Het geplooid land', 140; Aerts, *Thorbecke wil het*, 342-343 en 434-438.

Conclusie

- 1 P. Geyl, '1813 herdacht in 1863' *De Gids* 117:2 (1954) 14-51; Aerts, *Thorbecke wil het*, 610-611; H. te Velde, 'De herdenkingen en betekenis van 1813', in: De Haan, *Een nieuwe staat*, 363-383, aldaar 367-368.

- 2 De prent was onderdeel van mijn posterpresentatie tijdens een congres voor politieke geschiedenis in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag (30 november – 1 december 2017). Voor de reactie van Stollberg-Rilinger op deze nieuwerwetse presentatievorm voor historici zult u op mijn herinnering aan ons gesprek over de poster moeten vertrouwen. Voor haar referentiekader verwijs ik naar: P. Arnade, *Realms of ritual. Burgundian Ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca en Londen 1996) 128; Muir, *Ritual*, 239-246.
- 3 Stollberg-Rilinger, *Des Kaisers*, 17-22.
- 4 Bijvoorbeeld: Blanning, *The culture of power*, 426-427. Zie voor een recente oproep aan vroegmodernisten en modernisten om deze grens te laten vervagen: Pollmann, *Memory in early modern Europe*, 8-10.
- 5 Eliot 'Tradition and the Individual Talent', 55.
- 6 Price, 'Regents', 15-18.
- 7 *Dagverhaal Nationale vergadering*, 7 maart 1796, p. 1.
- 8 Toen na het aannemen van de eerste moderne grondwet de overgang naar het nieuwe parlement ongrondwettelijk verliep, streek zelfs het oude concept van 'the King's two bodies' deze plooi glad. Zoals het lichaam van de vorst stierf, maar het heilige en tijdloze ambt voortleefde in zijn opvolger, was in 1798 de grondwetgevende vergadering gestorven en het nieuwe parlement onmiddellijk uit haar as verzezen, aldus voorzitter H.L. van Altena. *Dagverhaal Vertegenwoordigend Lichaam*, 4 mei 1798, p. 4.
- 9 Van Sas, 'De Republiek voorbij', 98-100; idem, 'De representatieve fictie', 398-399.
- 10 Vgl. De Haan, *Politieke reconstructie*, 5-6.
- 11 Aerts, 'Een staat in verbouwing', 108.
- 12 Van Zanten, *Schielijk*, 264 en 341; Van Sas, 'Nederland. Een historisch fenomeen', 37-38.
- 13 Turpijn, *Mannen van gezag*, 20; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 222.
- 14 Knuttel 28611, P.Th. H. van den Bergh (pseud.), *De vaderlandslievende ex-edelmogende aan de kiezers van zijn district* (Wijk bij Duurstede 1848).
- 15 Aerts, 'Tweehonderd jaar Tweede Kamer', in: idem, *In dit Huis*, aldaar 19.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Gunn, *When the French*, 221-232; Te Velde, *Sprekende politiek*, 15-20.
- 17 Zie voor een pleidooi om wel een voorbeeld te nemen aan het Britse Lagerhuis: НТК 1844-1845, 29 oktober 1844, p. 17. (Den Tex).
- 18 Onder leiding van Ida Nijenhuis wordt aan het Huygens ING, in samenwerking met het Nationaal Archief, gewerkt aan de digitalisering van de resoluties van de Staten-Generaal, waardoor op grote schaal systematisch een analyse van de besluitvorming op lange termijn kan worden gemaakt. Het nwo-project 'Monarchy in Turmoil' aan de Universiteit Leiden onderzoekt hoe de hofcultuur van de stadhouders en Duitse vorsten de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw heeft doorstaan.
- 19 C. Hoetink, 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw' in: Aerts, *In dit Huis*, 409-438, aldaar 415.
- 20 Vanaf 1887 heeft de Kamer zeer geleidelijk een commissiestelsel ingevoerd. In 1932 voorzag het RvO in de mogelijkheid vaste commissies in te stellen. Zie hier-

voor de verschillende bijdragen aan *In dit Huis*: P. Bovend'eert, 'De centrale positie van de Tweede Kamer. De parlementaire kerntaken sinds 1814', 103; A. van Kessel, 'Bekritiseerd instituut in een verzuilde context. De Tweede Kamer tussen pacificatie en wereldoorlog', 376-377; A. Bos en J. Merriënboer, 'Van het dorp van Romme naar het grote bedrijf van Vondeling. Professionalisering van het democratisch proces', 384-385; P. Bootsma en C. Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).

- 21 Van Baalen, 'Prinsjesdag', 39; Th. van Leeuwen e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998) 142.

Woord van dank

Met dit boek komt er een einde aan mijn promotieonderzoek dat ik de afgelopen jaren uitvoerde aan de Universiteit Leiden. Dat vind ik jammer, want ik heb ervan genoten. Daarvoor ben ik op de eerste plaats mijn begeleiders Henk te Velde en Ida Nijenhuis dank verschuldigd. Hun deskundigheid heeft ervoor gezorgd dat ik niet verdwaalde in de archieven en hun inspirerende commentaren hebben mij steeds aangemoedigd mijn ideeën aan te scherpen, hoewel hun correcties me soms ook grijze haren bezorgden. Waar de ene pen een streep zette door vroegmodern vergaderjargon, streepte de andere pen al te modern woordgebruik door, met de opmerking: ‘anachronisme’. De regenten die in hun brieven en vergaderstukken met hetzelfde probleem worstelden, fleurden mijn zoektocht naar de juiste woorden op. Voor het overbruggen van de periodegrens moest ik daarentegen ook verder kijken dan mijn directe begeleiders en de archiefdozen.

307

De steun van de gemeenschap van historici is belangrijk voor elk promotieonderzoek in de geschiedenis. Dat ik als geadopteerd lid mee mocht draaien met het nwo-project *The persistence of civic identities, 1747-1848* heb ik als een voorrecht beschouwd. Naast de projectleiders Henk te Velde en Judith Pollmann wil ik Diederik Smit, Joris Oddens, Carolien Boender en Simone Nieuwenbroek hiervoor bedanken. Ik ben Niek van Sas, Els Witte, Jeroen van Zanten, Carla Hoetink en Jouke Turpijn dankbaar voor hun aanwijzingen en commentaren die mijn archiefreizen verrijkten en het onderzoek op belangrijke punten bijstuurden. De leden van de promovendiclub en de

Onderzoeksschool Politieke Geschiedenis leverden confronterend, maar daardoor des te waardevoller commentaar op het boek in wording. Remieg Aerts, Jeroen Duindam, Pasi Ihalainen, Judith Pollmann en Jeroen van Zanten dank ik voor hun bereidheid het eindresultaat aan hun kritische oordeel te onderwerpen.

De publicatie van dit boek is mogelijk gemaakt door de inzet van de medewerkers van Uitgeverij Prometheus, waarbij met name de prettige begeleiding door Marieke van Oostrom vermelding verdient. Ook de diverse fondsen ben ik erkentelijk voor hun financiële steun.

308 Op het Instituut voor Geschiedenis in Leiden kwam ik in een warm bad terecht. Kamer 015 in het Huizingagebouw voelde de afgelopen jaren als een tweede huiskamer met kantoorgenoten Thérèse Peeters, Beatriz Santiago Belmonte, Leonor Alvarez Francés, David de Boer, Theo de Jong en Alie Lassche. Om halfeen verliet ik de kamer voor de lunch waar Maartje Janse, Jasper van der Steen, Anne Petterson, Anne Heyer, Elisabeth Dieterman, Quinten Somsen, Bart van der Steen, Dirk Alkemade, Wouter Linmans, Dennis Bos en Bart van der Boom het laatste nieuws doornamen, historische nieuwtjes deelden, of het nieuwste culinaire dieptepunt van de Lipsius-keuken aankaartten. Toch kon ik ook genieten van vijf minuten verstild natabelen in de zomerzon, tot een meeuw ons tot de orde van de dag schreeuwde.

Promoveren in Leiden betekende dat ik vertrok uit Nijmegen. De warmte van die stad is echter de afgelopen jaren nooit ver weg geweest. Dat ik in Nijmegen altijd een luisterend oor vond en vind bij Wim van Meurs en Heleen Loof van respectievelijk de Afdeling Politieke Geschiedenis en de Radboud Honours Academy was en is een groot goed. Daarnaast wil ik mijn vrienden Mats, Kim, Ricardo, Tim, Christoph, Anouk, Fabrizio en Thomas bedanken voor hun belangstelling, maar zeker ook voor de momenten waarop de academische wereld er even helemaal niet toe deed. Jeroen en Lisan verdienen een ereplaats, als vrienden met wie ik het leven in het westen kan delen en die de moeite namen het hele boek mee te lezen. Jullie nabijheid maakte de totstandkoming van het boek mede mogelijk. Ook het meelesen van mijn broer Robbert mag hier niet onvermeld blijven, al

loop ik daarmee vooruit op het slot van mijn woord van dank.

Vaste grond onder mijn voeten vind ik prettig, maar soms is dat niet mogelijk. Gelukkig heb ik mijn wortels in de Zeeuwse klei en die blijft altijd aan je kleven, waar je ook bent en wat er ook gebeurt. Dit boek is daarom in de eerste plaats geschreven voor de vier Zeeuwen, wier liefdevolle zorg en steun onmisbaar zijn voor het bepalen van mijn koers.

Leiden, 12 maart 2020

Bijlagen

**Tabel 1. Gedeputeerden ter Staten-Generaal die hun vergader-
loopbaan voortzetten na 1795**

311

	Aantal	Wie?	Commissie na maart 1795
Nationale Vergadering	3	W.A. Lestevenon G.W. van Marle A.J.C. de Bère	
Vertegen- woordigend Lichaam	2	J. Hora Siccama A.J.C. de Bère	
Wetgevend Lichaam (1801-1804)	1	R.L. van Adringa de Kempnaer	
Wetgevend Lichaam (1805)	2	E.Sj.G.J. van Burmania Rengers R.L. van Adringa de Kempnaer	
Wetgevend Lichaam (1806-1810)	8	H.W. van Aylva H.A. van Bleyswijck N. Calkoen R.L. van Adringa de Kempnaer F.P.G. van Schuylenburch A.P. Twent van Raephorst L. van Heeckeren tot de Cloese J.F.W. van Spaen tot Biljoen	

Grondwets- commissie 1814	6	H.W. van Aylva Th.C. van Heerdt tot Eversberg W.C.H. van Lynden van Blitterswijk W.A. Schimmelpenninck van der Oye W.R. van Tuyll van Seroos- kerken van Zuylen G.W. van Imhoff	
Notabelen- vergadering	9	O.T. Alberda van Rensuma H.A. van Bleyswijck N. Calkoen H.H. van Haersma W.F. van Hemert tot Dings- hof W.N. de Pestere van Catten- broek W.A. van Spaen la Lecq F.P.G. van Schuylenburch F.W. Sloet tot Warmelo	
Staten- Generaal 1814	17	O.R. Alberda van Ekenstein O.T. Alberda van Rensuma H.W. van Aylva H.A. van Bleyswijck N. Calkoen H.H. van Haersma W.F. van Hemert tot Dings- hof Th.C. van Heerdt tot Evers- berg C.Ph. Lidth de Jeude W.C.H. van Lynden van Blitterswijk J.E.N. van Lynden van Hoeve- laken W.N. de Pestere van Catten- broek J. Slicher F.P.G. van Schuylenburch F.W. Sloet tot Warmelo W.R. van Tuyll van Seroos- kerken van Zuylen	J.P. van Wic- kevoort Cromme- lin

Tweede Kamer	10	O.T. Alberda van Rensuma Th. C. Heerdt tot Eversberg C. Ph. Lidth de Jeude J.E.N. van Lynden W.N. de Pestors van Cattenbroek F.P.G. Schuylenburg J. Slicher (benoemd in 1815, maar overleed voor beëdiging) G. Fontein Verschuur (vanaf 1816)	H.J. Dijkmeester J.P. Wickevoort Crommelin
Eerste Kamer	11	O.R. Alberda van Ekenstein O.T. Alberda van Rensuma (vanaf 1829) H.W. van Aylva H.A. van Bleyswijk Th.C. Heerdt tot Eversberg (vanaf 1824) G. Fontein Verschuur (vanaf 1829) W.C.H. van Lynden van Blitterswijk F.W. Sloet W.R. van Tuyll van Serooskerken W.A. van Spaen la Lecq W.L. van Wassenauer van Starrenburg (1816)	

Tabel 2. Kamerfamilies

Familie	
Repelaer	Hollands Tweede Kamerlid J. Repelaer van Molenaarsgraaf was de zoon van een luitenant-stadhouder van Willem v. In 1819 was zijn broer O. Repelaer van Driel een halfjaar interim-minister. J. Repelaer was een aangetrouwde neef van Tweede Kamerlid Paulus van der Heim en oud-gedeputeerde ter Staten-Generaal H.W. van Aylva. Hij stemde als een van de weinige noordelijke leden tegen de beperking van de drukpersvrijheid, tegen de tienjarige begroting in 1819 en tegen de oprichting van het Amortisatie Syndicaat. In 1829 ging zijn Kamerzetel over op zijn zoon O. Repelaer, die in 1830 voor de scheiding van het Verenigd Koninkrijk stemde en in 1833 en 1837 tegen de ontwerp-Wet op de middelen.
Sandberg	Het Overijsselse Kamerlid Samuel Sandberg van Essenburg was de zoon van Rudolf Sandberg die in 1789 korte tijd gedeputeerde was ter Staten-Generaal en tussen 1806 en 1808 lid was van het Wetgevend Lichaam. Als Kamerlid opereerde Samuel Sandberg onafhankelijk en vooruitstrevend. In 1818 was hij een van de vier Noord-Nederlanders die ervoor zorgden dat de wet tot de beperking van de drukpersvrijheid er niet kwam. In 1822 stemde hij tegen de oprichting van het Amortisatie Syndicaat. In 1823 en 1825 was hij voorzitter van de Tweede Kamer.
Gockinga	De Groninger Campegius H. Gockinga was de zoon van een gedeputeerde ter Staten-Generaal. Zelf was hij tot 1795 stadssecretaris. Zijn bestuurlijke carrière kwam tot bloei na de Bataafse Omwenteling met als hoogtepunt het lidmaatschap van het Staatsbewind in 1802. Willem I benoemde hem in 1815 tot Tweede Kamerlid, waarmee hij eigenhandig een van de onafhankelijkste Leden aanstelde. Aan Gockinga's Kamerlidmaatschap kwam een einde door zijn overlijden in 1823. Zijn zoon Joseph volgde hem op en liet in zijn stemgedrag zien even vooruitstrevend te zijn als zijn vader.
Collot d'Escury	De Rotterdamse regent Johan M. Collot d'Escury zat tussen oktober en december 1817 kortstondig samen met zijn zoon Carel in de Tweede Kamer. Vader Johan was tot december 1817 Lid namens Holland, terwijl zoon Carel door zijn huwelijk tot de Friese elite gerekend kon worden. Namens Friesland had Carel zitting in de Tweede Kamer. Daar kreeg hij in oktober 1818 weer gezelschap van zijn broer Hendrik die namens Holland toetrad. In tegenstelling tot Johan en Carel stelde Hendrik zich onafhankelijk op als Kamerlid in zijn stemgedrag. Tussen 1835 en 1842 combineerde hij zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer met een zetel in de Raad van State.

Sasse van Ysselt	Leopold van Sasse van Ysselt was een vooraanstaand liberaal Kamerlid voor Noord-Brabant. Hij was lid van het Wetgevend Lichaam onder Lodewijk Napoleon. In 1844 werd hij opgevolgd door zijn zoon. Een kleinzoon van hem trad toe in 1901 tot de Tweede Kamer.
De Brouckère	Charles de Brouckère trad op als Gouverneur van Limburg tussen 1815 en 1828 en boekte doorgaans succes bij het weren van oppositionele Tweede Kamerleden. Maar bij de verkiezingen in 1826 kon hij de verkiezing van zijn liberale zoon Charles jr. tot Tweede Kamerlid niet tegenhouden. Charles De Brouckère sr. verloor zijn Gouverneurspost en kreeg er het lidmaatschap van de Eerste Kamer voor in de plaats.
Van Heiden Reinestein	De Drentse landeigenaar Sigismund Jacques graaf van Heiden Reinestein was de zoon van S.P.A. van Heiden Reinestein, de invloedrijke kamerheer van Willem v. Zijn vergaderloopbaan op nationaal niveau begon in 1806 met een lidmaatschap van het Wetgevend Lichaam. Met zijn overlijden in 1830 kwam er een einde aan zijn Tweede Kamerlidmaatschap. Zijn zoon Louis trad in 1849 toe tot de Tweede Kamer.
Sminia	De Fries Hector Sminia bekleedde zowel tijdens de Republiek als in de Bataafs-Franse tijd bestuursfuncties. Hij overleed in 1816 als lid van de Tweede Kamer. Zijn zoon Hobbe Baerdts van Sminia was in 1840 buitengewoon lid van de Tweede Kamer. Hobbe Baerdts was de schoonvader van het latere Tweede Kamerlid W.H. de Beaufort.
Van Heeckeren van Kell	Willem Hendrik Alexander Carel van Heeckeren van Kell was de zoon van een gedeputeerde ter Staten-Generaal en kamerheer van Willem v. Zelf was hij Tweede Kamerlid, gouverneur van Gelderland en stamvader van een geslacht Kamerleden uit deze aanzienlijke Gelderse adellijke familie. Zijn zoon Willem was als directeur van het Kabinet des Konings een belangrijk adviseur van koning Willem III. Hij trad toe tot de Tweede Kamer in 1868. In 1905 trad zijn zoon Jacob Derk Carel toe tot de Eerste Kamer.
Groeninx van Zoelen	Otto Paulus Groeninx van Zoelen was voor 1795 orangist en stadssecretaris van Rotterdam. Tot 1823 zat hij in de Tweede Kamer. Zijn zoon René Frédéric trad in 1848 toe tot de Eerste Kamer.
Vegelin van Claerbergen	De Friese landjonker Valerius Lodewijk Vegelin van Claerbergen was in 1815 buitengewoon lid van de Staten-Generaal. Zijn zoon Pieter Benjamin Johan was tussen 1842 en 1858 verschillende keren lid van de Tweede Kamer. Tijdens de eerste kabinetsformatie van de jonge koningin Wilhelmina speelde zijn zoon Petrus Johannes een belangrijke rol als directeur van het Kabinet des Konings.

Engelen	De Nijmeegse bestuurder Willem Engelen was in 1815 buitengewoon lid van de Staten-Generaal. Twee kleinzons volgden in zijn voetsporen. Willem Engelbart Engelen zat tussen 1853 en 1855 in de Tweede Kamer. Jacobus Pieter Pompejus baron van Zuylen van Nijeveld was tussen 1849 en 1867 afwisselend Tweede Kamerlid of minister van Buitenlandse Zaken.
Bijleveld	Cornelis Gerrit Bijleveld was grootburger uit het Zeeuwse Veere en begon zijn loopbaan op nationaal niveau in de Bataafse tijd. Hij zat vanaf 1815 twintig jaar in de Tweede Kamer en daarna tot 1849 in de Eerste. Twee zoons betraden na hem de Staten-Generaal. Zijn zoon Jean François volgde de zeer conservatieve lijn van zijn vader in de Tweede Kamer tussen 1845 en 1849. Zijn broer François Pierre was burgemeester van Nijmegen en discussieerde over de grondwetsherziening als buitengewoon lid van de Tweede Kamer in 1848. Hij stemde onder andere tegen de hoofdstukken I (Rijk en zijn inwoners), III (over de Staten-Generaal), IV (Provinciale Staten en Gemeentebesturen) en VI (Godsdienst).

Bron: Meerts, *Kamerleden 1814-1815*; idem, *Kamerleden 1815-1830*; Parlementair Documentatie Centrum.

Tabel 3. Bestuurlijke ervaring Tweede Kamerleden 1815-1848 op nationaal niveau

	Staten-Generaal voor 1795	Provisionele representanten	1 NV	2 NV	VL	WL GB
Aantal leden (totaal 234)	8	7	2	2	3	3

1 NV: Eerste Nationale Vergadering, representerende het volk van Nederland

2 NV: Tweede Nationale Vergadering

VL: Vertegenwoordigend Lichaam (1 mei 1798 – oktober 1801)

WL GB: Wetgevend Lichaam van het Bataafse Gemenebest (1801-1805)

WL RP: Wetgevend Lichaam, Vergadering van Hun Hoog Mogenden vertegenwoordigende het Bataafs Gemenebest (Raadpensionaris)

WL KH: Wetgevend Lichaam, Vergadering van Hun Hoog Mogenden (Koninkrijk)

Notabelen 1814: Vergadering van Notabelen (1814)

TK: Tweede Kamer der Staten-Generaal

Staten-Generaal 1814 (totaal 57 leden)

Adel: 45

Overig: 12

Tweede Kamer 1815-1848 (totaal 234 leden – voor de periode 1815-1830 zijn alleen de noordelijke leden opgenomen + Limburg)

Adel: 109

Overig: 125

317

Eerste Kamer 1815-1848 (totaal 134 leden)

Adel: 107

Overig: 27

Gegevens verkregen via het Repertorium van Ambtenaren en Ambtsdragers van het Huygens ING.

	WL RP	WL KH	Notabelen 1814	Staten-Generaal 1814	Provinciale Staten	Eerste Kamer (na TK)
	3	10	42	36	133	42

Verantwoording

Illustraties

319

Rijksmuseum, Amsterdam

- p. 8 'Een vergadering van de Staten-Generaal in de Trêveszaal, omstreeks 1730', objectnummer RP-P-AO-12-18.
- p. 23 'Eerste Kamervoorzitter W.F. Röell', objectnummer RP-P-OB-27.802.
- p. 23 'Minister van Justitie C.F. van Maanen', objectnummer RP-P-1899-A-21729.
- p. 23 'Secretaris van staat A.R. Falck', objectnummer NG-316.
- p. 68 'De Tweede Kamer op het Binnenhof', objectnummer RP-P-1904-2393.
- p. 69 'Het Paleis van de Staten-Generaal in Brussel', objectnummer RP-P-1890-A-16191.
- p. 142 'Spotprent op de opening van de Staten-Generaal door Willem I, 1830', objectnummer RP-P-OB-88.263.
- p. 142 'Spotprent op het voortdurend door de Staten-Generaal aannemen van de begroting, 1829', objectnummer RP-P-OB-87.488.
- p. 162 'Presentatie van de Acte van Garantie aan Willem V, 1788', objectnummer RP-P-OB-86.103.
- p. 162 'Willem V met zijn zonen in het legerkamp, 1794', objectnummer BI-B-FM-102C-1.
- p. 163 'De Acte van Garantie verdwijnt in de open haard van de Trêveszaal in 1795', objectnummer RP-P-OB-86.439.
- p. 178 'De reeks stadhouders waartoe het koningschap van Willem I zich moest verhouden', objectnummer RP-P-OB-106.047.
- p. 223 'De opening van de Staten-Generaal in 1864', objectnummer RP-P-1911-610.

Nationaal Archief, Den Haag

- p. 65 'Het ontwerp voor de Staten-Generaal in 1814 in de Trêveszaal (boven) en de Statenzaal (onder)', 4.WCA inventarisnummer 117777.
- p. 65 'De tijdelijke rangschikking van de Staten-Generaal in de Statenzaal in het najaar van 1814', 4.WCA inventarisnummer 117778.
- p. 72 'Ontwerptekening voor de troon in de Brusselse vergaderzaal van de Tweede Kamer', 4.WCA inventarisnummer 12951.

- p. 76 'Spotprent op de petitiecrisis van 1828-1829, bewaard door minister van Justitie Van Maanen', 221114 inventarisnummer 85.
- p. 207 'De stemuitslag van de tienjarige begroting die Röell en De Mey gebruikten voor een benoeming in de Orde van de Nederlandse Leeuw', 20201 inventarisnummer 6146.
- p. 214 'Kandidaat en Tweede Kamerlid G.W. Verwey Mejan', 32015 inventarisnummer 143.
- p. 216 'De stemuitslag van de verkiezingen die plaatsvonden in Holland in december 1829', 221114 inventarisnummer 85.

Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

- p. 192 'Willem v dirigeerde met dit overzicht zijn vertrouwelingen in de provincies', A31 inventarisnummer 929.

320

Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel

- p. 22 'G.K. van Hogendorp', signatuur S.I 31849.
- p. 117 Ch.M.J.Gh. De Brouckère', signatuur S.II 31144.
- p. 117 'Ch.A.J. Le Hon', signatuur S.II 37890.
- p. 117 'Ch.I.Ph. De Thiennes de Lombise', signatuur S.II 57338.
- p. 117 'L.A. Reyphins', signatuur S.II 120536.

RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag

- p. 22 'J.E.N. van Lynden van Hoevelaken', objectnummer 39354.
- p. 22 'L.C. Luzac', objectnummer 1006280.
- p. 22 'J.G. van Nes van Meerkerk', objectnummer 86250.
- p. 23 'Vicevoorzitter van de Raad van State J.H. Mollerus', objectnummer 67359.

Universiteit Leiden, Leiden

- p. 8 'Gezicht op het Binnenhof te Den Haag, omstreeks 1825', J.J. De Cloet, *Voyage pittoresque dans le Royaume des Pays Bas*, plaatsingscode CollBN 1190 B16.

Afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief, Brussel
BMGN-LCHR	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden-Low Countries Historical Review
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap
BVGO	Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
DAE	De achttiende eeuw: documentatieblad van de werkgroep 18e eeuw
DNE	De negentiende eeuw: documentatieblad werkgroep 19 ^e eeuw
HTK	Handelingen der Tweede Kamer
HEK	Handelingen der Eerste Kamer
Jaarboeken-Stuart	Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden 1814-1822
JPG	Jaarboek Parlementaire Geschiedenis

NJ	Nederlandsche Jaarboeken 1747-1764
NNJ	Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1773-1798
PER	Parliaments, Estates and Representation
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis

Archiefmateriaal

Nationaal Archief, Den Haag

Archief Fagel

Archief Hoop

Archief Staten-Generaal

Oorlog: Plans van Gebouwen

Stadhouderlijke secretarie

Archief Couperus

Archief Dassevael

Archief Gogel

Archief Verhuell

Familiearchief Van Hoogstraten: Hoogstratiana

Uitvoerend Bewind

Wetgevende Colleges

Algemene Staatssecretarie

Archief A.G.A. van Rappard

Archief Collot d'Escury

Archief Du Bus de Gisignies

Archief Van Dam van Isselt

Archief G.K. van Hogendorp

Archief J.E.N. van Lynden tot Hoevelaken

Archief J.M. Kemper (Cras)

Archief J.R. Thorbecke

Archief Jorissen

Archief Luzac

Archief Van Maanen

Archief Mollerus

Archief Repelaer

Archief Röell

Archief Van Zuylen van Nijvelt

Eerste Kamer der Staten-Generaal

Staatssecretarie; Kabinet des Konings

Tweede Kamer der Staten-Generaal

Kabinet des Konings, 1816-1840

Ministerie van Waterstaat: Kaarten- en Tekeningenarchief

Binnenlandse Zaken / Geheim Archief

Centraal Bureau Genealogie, Den Haag
Familiearchief Van Nes van Meerkerk

Koninklijk Huisarchief
Archief Willem v
Archief Willem i

Universiteitsbibliotheek, Leiden
Collectie Van Assen
Collectie Luzac

Gelders Archief
Familie van Lynden van Hoevelaken
Huizen van Waardenburg en Neerijnen

322

Utrechts Archief
Familie De Geer van Jutphaas
Familie Ort

Tresoar, Leeuwarden
Daam Fockema

Stadsarchief, Rotterdam
Archieven van de families Molewater en Rose

Algemeen Rijksarchief, Brussel
Eerste Kamer der Staten-Generaal
Pierre-Joseph Van Gobbelschroy

Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel
Diverse portretseries en bijzondere uitgaven

Archives de l'Etat à Mons
Famille de La Boëssière-Thiennes

Gedrukte en/of gedigitaliseerde bronnen

Actes des États-Généraux des Pays-Bas 1576-1585. Notice chronologique et analytique.
L.P. Gachard, ed. (2 dln.; Brussel 1861-1866).

Aitzema, L. van, *Saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden*, deel II 1633-1644 ('s-Gravenhage 1669).

Almanach de la cour de Bruxelles sous les dominations autrichienne et française, la monarchie des Pays-Bas et le gouvernement belge, de 1725 à 1840, formant l'introduction à l'almanach royal officiel de Belgique (Bruxelles 1864).

Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau, Vierde serie

- [1747-1766]. Th. Bussemaker ed. (4 dln.; Leiden 1908-1914); Vijfde serie [1766-1789]. F.J.L. Krämer ed. (3dln.; Leiden 1910-1915).
- Bentinck van Rhoon, W., *Briefwisseling en aantekeningen van Willem Bentinck, heer van Rhoon*. C. Gerretson en P. Geyl. ed. (2dln.; 's-Gravenhage 1976, tweede druk). *Brieven van A.R. Falck. 1795-1843*. O.W.H. Siccama ed. ('s-Gravenhage 1857).
- Boot, G. *Eene burgerlijke onderrechtinge ofte anders genaemt: Eene beleefde raedte-vinge, innehoudende vele ende verscheiden nootsakelijke schoone ende heerlijke leerlingen, gewichtige vermaningen ende seer loffelijke onderwijsingen* (Amsterdam 1623).
- Capellen, A. van der, *Gedenkschriften van jonkheer van der Capellen, Heere van Aartsbergen, Boedelhoff, en Mervelt: beginnende met den jaare 1621, en gaande tot 1654*. R.J. van der Capellen ed. (Utrecht 1778) deel II.
- Colenbrander, H.T., 'Gesprekken met Koning Willem I' *BMGH* 31 (1910) 258-313.
- Dagboek van Willem de Clercq*, deel XI (1824) t/m XVII (1830) (webapplicatie Huygens ING).
- Dagverhaal der handelingen van de Nationaale Vergadering representeerende het Volk van Nederland; van de tweede Nationale Vergadering; van de nationaale en Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche volk* (9 dln.; 's-Gravenhage 1796-1798).
- Dagverhaal der handelingen van het Vertegenwoordigend en Intermediair Wetgevend Lichaam des Bataafschen Volks; van het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen volks; des Wetgevenden Lichaams van het Bataafsche Gemeenebest* (14 dln.; 's-Gravenhage 1798-1801).
- Fockema, D., *Herinneringen bij opkomende gedachten naar aanleiding van de tegenwoordige omstandigheden* (Leeuwarden 1831).
- Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*. H.T. Colenbrander. (10 dln.; 's-Gravenhage 1905-1922).
- Gedenkschriften van Anton Reinhardt Falck*. H.T. Coldenbrander, ed. ('s-Gravenhage 1913).
- Gerretson, C., 'Gesprekken met den Koning 1826-1839' *BMHG* 57 (1936) 110-226.
- Goetghebuer, P.J., *Choix des monuments, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas* (Gent 1827).
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap, Bescheiden*, deel I: 1821-1842, J. Zwaan ed. ('s-Gravenhage 1991).
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling*, deel II: 1833-1848, C. Gerretson en J.L. van Essen ed. ('s-Gravenhage 1964).
- Groen van Prinsterer, G., *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling*, deel I: 1808-1833, C. Gerretson ed. ('s-Gravenhage 1925).
- Groen van Prinsterer, G., *Over volksgeest en burgerzin* (Leiden 1829).
- Japikse, N. (red.), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck (1656-1702)* ('s-Gravenhage 1927).
- Hall, M.C. van, *Herinneringen van Mr. Maurits Cornelis van Hall (1787-1815)*. Th. Jorissen (ed.) (Amsterdam 1867) 84.
- Hardenbroek, G.J. van, *Gedenkschriften van Gijsbert Jan van Hardenbroek, heer van Bergestein, 1747-1788*. F.J.L. Krämer en A.J. van der Meulen ed. (6 dln.; Amsterdam 1901-1918).

- Heusden, C.J. van, *Proeve over de keuze van volksvertegenwoordigers in het Koninkrijk der Nederlanden* (Gorichem 1821).
- Hogendorp, G.K. van, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden: verzameld ten dienste der Staten-Generaal*. J.R. Thorbecke ed. (10 dln.; Zaltbommel 1854-1855).
- Hogendorp, G.K. van, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. F. van Hogendorp en H. van Hogendorp ed., (7 dln.; Den Haag 1901).
- Janiçon, F.M., *De Republiek der Vereenigde Nederlanden*, deel 1 (2^e druk; 's-Gravenhage 1736).
- Meer, J.K.H., e.a. (red.), *De dagboeken van S.P.A. van Heiden Reinestein: kamerheer en drost, 1777-1785* (Assen 2007).
- Metelercamp, R., *De regeringsvorm der Vereenigde Nederlanden* (Den Haag 1814).
- Nieuwe Nederlandsche jaerboeken, of vervolg der merkwaardigste geschiedenissen die voorgevallen zyn in de Vereenigde Provinciën, de Generaliteits Landen en de volksplantingen van den staet* (30 dln.; Leiden 1766-1795).
- O'Brien, R. Barry, (red.), *The autobiography of Theobald Wolfe Tone* (Londen 1893).
- Ontstaan der grondwet*. H.T. Colenbrander ed. (2dln.; Den Haag 1908-1909).
- Rappard, W.A., van (red.), *Briefwisseling tussen Simon van Slingelandt en Sicco van Goslinga 1697-1731* ('s-Gravenhage 1978).
- Resolutiën der Staten-Generaal 1576-1609*. N. Japikse en H.H.P. Rijperman ed. (14 dln.; 's-Gravenhage 1915-1970).
- Resolutiën der Staten-Generaal*. Nieuwe reeks, 1610-1625. A.Th. van Deursen, J.G. Smit en J. Roelevink ed. (7 dln.; 's-Gravenhage 1971-1994).
- Resolutiën Staten-Generaal 1626-1630*. I.J.A. Nijenhuis, P.L.R. De Cauwer, W.M. Gijsbers, M.Hell, C.O. van der Meij en J.E. Schooneveld-Oosterling (ed.): <http://resources.huysens.knaw.nl/bsluitenstatengeneraal1576-1630>.
- Reyphins, L.A., *Les mémoires d'un orangiste: L.A. Reyphins, ex-président de la Seconde Chambre des Etats généraux, 1835*. L. François ed. (Brussel 1989).
- Slingelandt, S., van, 'Discours over de defecten in de jeegenwoordige constitutie der regering van den staat der Vereenigde Nederlanden, en over de middelen van redres' (1716), in: idem, *Staatkundige geschriften*, deel 1 (Amsterdam 1784) 171-314.
- Slingelandt, S., van, 'Discours over de constitutie der vergadering van de Hoog Mogende heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, en over de materie en forme van haare deliberatiën' (1719), in: idem, *Staatkundige geschriften*, deel II (Amsterdam 1784) 125-282.
- Sirtema van Grovestins, C.F. (red.), *Gedenkschriften van den graaf Van der Duyn van Maasdam en van den Baron van der Cappellen [...]* (Amsterdam, 2e druk 1859).
- Strick van Linschoten, P.H.A.J., *Herinneringen van den baron Strick van Linschoten* (2 dln.; Amsterdam 1855-1856).
- Swilens, J.H., *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam 1781).
- Teding van Berkhout, W.H., *Dagboek van een patriot: journaal van Willem Hendrik Teding van Berkhout*. L. de Gou ed. ('s-Gravenhage 1982).
- Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, Hedendaagsche historie of*, deel 1 (Amsterdam 1738).

- Veenendaal, A.J. (red.), *De briefwisseling van Anthonie Heinsius, 1702-1720* ('s-Gravenhage 1980).
- Wap, J.J.F., *Gedenkboek der Inhuldiging en Feesttogten Zijne Majesteit Willem II* ('s-Hertogenbosch 1842).
- Warin, A., *Gedachten en schetsen* (Amsterdam 1840).

Pamfletten en periodieken

- Dam van Isselt, E.W., *Physiologie van Den Haag bekeken door een buitenman* (Amsterdam 1844).
- De klagende maegt van Holland, verzeld van keer-dicht* (1747).
- Knuttel 09686. *Korte aenmerkinge, dienende tot een naecte wederlegginghe van twee [...] missiven, van d'heeren Staten van Vrieslant ende Groeningen, raeckende de admissie van alle provinciale stadthouders in den Raedt van Staten* (1668).
- Knuttel 19462. *Politieke Brieven [...] in hoeverre de cumulatie of ophoping van veele ampten op een persoon nuttig of schadelijk zij* (Utrecht 1780).
- Knuttel 19811. *L'ex-Régent Zélandois démasqué*. Dialogue (1781).
- Knuttel 20302. *Het verkorte gezag of de weg tot ampten, zijnde een Hollandsche Droom, gedroomt onder een Orangeboom, hoog van Takken en digt van Bladeren. Maar ziet! Hij verdorde* (1782).
- Knuttel 21911. *Derde naamlijst. Van alle personen, door de geheele Republiek. Dewelke na de gezeegende omwenteling van 1787 [...] zijn gestraft* (Kampen 1790).
- Knuttel 24142. H.W. Tydeman, *Aanmerkingen op de Grondwet voor de Vereenigde Nederlanden* (Dordrecht 1815).
- Knuttel 26625A. *Brieven over het regt van verkiezing. Door de redactie van de Standaard, deel I en II* ('s-Gravenhage 1831).
- Knuttel 28534. *Fragment uit een blijspel, getiteld De Vergaderzaal van godsdienstige en staatkundige partijen, of de ondervinding van een koffijhuis-knecht. In vijf bedrijven* (Amsterdam 1848).
- Knuttel 28611. P.Th.H. van den Bergh (pseud.), *De vaderlandslievende ex-edelmogende aan de kiezers van zijn district* (Wijk bij Duurstede 1848).
- Nederlandsche Jaarboeken* (35 dln.; Amsterdam 1747-1764).
- Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (64 dln.; Amsterdam 1773-1798).
- Stuart, M., *Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* (18 dln.; Amsterdam 1814-1822).

325

Het Advertentieblad
De Bijenkorf
Nederlandsche Gedachten
De Noordstar
De Standaard

Secundaire literatuur

- Adams, J., *The familial state. Ruling families and merchant capitalism in early modern Europe* (Ithaca en Londen 2005).
- Aerts, R.A.M., *Thorbecke wil het: biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018).
- Aerts, R.A.M., e.a. (red.), *In dit Huis. Twee eeuwen Tweede Kamer* (Amsterdam 2015).
- Aerts, R.A.M., 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: idem, e.a., (red.), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2013) 15-108.
- Aerts, R.A.M., *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009).
- Aerts, R.A.M., 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw', *De moeizame worsteling met de nationale identiteit. JPG* (2007) 25-41.
- 326 Andreae, S.J. Fockema, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam 1961).
- Andreae, S.J. Fockema (red.), *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen 1964).
- Armitage, F., 'The Speaker, parliamentary ceremonies and power' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 325-337.
- Arnade, P., *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent* (Ithaca en Londen 1996).
- Baalen, C. van, en J. Ramakers, 'Prinsjesdag: "De eenige politieke feestdag die ons volk kent"' in: idem, e.a. (red.), *Het feest van de democratie. JPG* (Amsterdam 2008) 27-46.
- Barker, R., *Legitimizing identities. The self-presentations of rulers and subjects* (Cambridge 2001).
- Barty, Ph, *Tapestry* (Londen 1994).
- Beliën, e.a. (red.), *Nederlanders van het eerste uur. Het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830* (Amsterdam 1996).
- Berg, J.Th.J. van den, en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar. Parlementaire geschiedenis van Nederland, 1796-1946* (Amsterdam 2013).
- Berg, J.Th.J. van den, 'Een parlement in vier gedaanten', in W. van Noort, J. Laurier en M. Dozy (red.), *Organiseren op en breukvlak. Zes opstellen over organisaties in verleden, heden en toekomst* (Amsterdam 1993) 65-79.
- Berg, J.Th.J. van den, *Stelregels en spelregels in de Nederlandse politiek*. (Oratie, Universiteit Leiden 1990).
- Bergé, W., 'Monumenten in België met betrekking tot Willem I', in: Rijksdienst voor Monumentenzorg, *Jaarboek Monumentenzorg 1993* (Zwolle 1993) 95-119.
- Berkvens, L., 'Staatkundige en institutionele geschiedenis, 1794-1867', in: P. Tummers, e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis vanaf 1800* (Maastricht 2015) 23-66.
- Beyen, M., en H. te Velde, 'Passion and reason. Modern parliaments in the Low Countries', in: P. Ihalainen, C. Ilie, K. Palonen (red.), *Parliament and parliamentarism. A comparative history of a European concept* (New York en Oxford 2016) 81-96.
- Beyen, M., 'Terug naar het oude Vaderland. De desintegratie van het Verenigd Ko-

- ninkrijk', in: R.A.M. Aerts e.a. (red.), *Het (on)Verenigd Koninkrijk. Een politiek experiment in de Lage Landen. 1815-1830-2015* (Rekkem 2015) 140-150.
- Beyen, M., en R. Röttger, 'Het streven naar waardigheid. Zelfbeelden en gedragscodes van de volksvertegenwoordigers', in: E. Gerard, e.a. (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003) 336-383.
- Blaas, P.B.M., *Continuity and anachronism. Parliamentary and constitutional development in Whig historiography and in the anti-Whig reaction between 1890-1930* (Den Haag 1978).
- Blanning, T.C.W., *The culture of power and the power of culture. Old regime Europe 1660-1789* (Oxford 2002).
- Blockmans, W., 'Breaking the Rules. The emergence of the States General in the Low Countries in the fifteenth and sixteenth century', in: Neu (red.), *Zelebrieren und Verhandeln, 185-194*.
- Blok, L., *Stemmen en kiezen: het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
- Blok, P.A., e.a. (red.), 'Veel tact en de noodige geschiktheid'. *Gouverneurs en Commissarissen in de provincie Utrecht, 1814-1997* (Utrecht 1997).
- Boels, H., 'Homines Novi?', in: P. Brood, e.a. (red.), *Homines novi: de eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 3-28.
- Bolten, M., 'Interieur van betekenis, betekenis van interieur. De decoratieprogramma's aan de noordzijde van het Binnenhof', in: Te Velde, *Van Torentje tot Trêveszaal*, 95-154.
- Bootsma P. en C. Hoetink, *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer* (Amsterdam 2006).
- Bos, E., *Soevereiniteit en religie: Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten* (Hilversum 2009).
- Bosch Kemper, J. de, *Letterkundige aantekeningen betreffende de geschiedenis van het Nederlandsche staatsleven en staatsregt* (Amsterdam 1871).
- Bosch Kemper, J. de, *Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830* (Amsterdam 1868).
- Braak, B. van den, *De Eerste Kamer: geschiedenis, samenstelling en betekenis 1815-1995* (Den Haag 1998).
- Brinkel, Th., 'Het verband tussen bouw en boodschap. Over architectuur en de inrichting van parlamentsgebouwen', in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 151-165.
- Bruin, G. de, 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmoderne Europa?' *BMGN-LCHR* 114:1 (1999) 16-38.
- Bruin, R.E., 'Stilte na de storm: Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw' 101:4 *BMGN-LCHR* (1986) 510-528.
- Burckhardt, J., 'Procedure, rules and meaning of political assemblies in late medieval Central Europe' *PER* 35:2 (2015) 153-170.
- Burg, M. van der, *Nederland onder Franse invloed: culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2009).
- Calkoen, G.G., 'Het Binnenhof van 1247-1747' *Bijdragen en mededelingen Die Haghe* (1902) 35-182.
- Castaldo, A., *Les méthodes de travail de la constituante. Les techniques délibératives*

- de l'Assemblée Nationale, 1789-1791 (Parijs 1989).
- Carvalho-Roos, T.R. de, 'Hoe houdt de stadhouder hof? Een speurtocht naar het decor waartegen het dagelijks leven van de stadhouders Willem IV en Willem V zich afspeelde in de Stadhoudelijke Kwartieren van het Haagse Binnenhof' *Oud Holland* 116:1 (2003) 121-223.
- Cruyningen, A. van, *Prinsjesdag: een geschiedenis van de plechtige ontmoeting tussen Koning en Staten-Generaal* (Kampen 1999).
- Daalder, H., 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Davis, K., *Periodization and sovereignty. How ideas of feudalism and secularization govern the politics of time* (Philadelphia 2008).
- Dekker, J., 'Politieke verhoudingen' in: P. Brusse en J. Dekker (red.), *Geschiedenis van Zeeland*, deel 3 (Zwolle 2013) 169-220.
- Delbecke, B., *De lange schaduw van de grondwetgever. Perswetgeving en persmisdrijven in België (1831-1914)* (Gent 2012).
- Deseure B., en D. Smit, 'Pre-revolutionary provinces in a post-Napoleonic state. Piecing together the United Kingdom of the Netherlands, 1813-1815' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 98-121.
- Dijk, H. van, en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Zierikzee 1979).
- Dijn, A. de, "'In overeenstemming met onze zeden en gewoonten". De intellectuele context van de eerste Belgische constitutie' *BMGN-LCHR* 117:1 (2002) 25-45.
- Ditzhuyzen, R.E. van, 'Portret van Simon van Slingelandt. Secretaris van de Raad van State 1690-1725', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* (Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1981) 93-102.
- Doedens, A., 'Collectief verzet in de Nederlanden, 1813-1838: een terreinverkenning (met bronnenbijlagen)', in: idem (red.), *Autoriteit en strijd. Elf bijdragen tot de geschiedenis van collectief verzet in de Nederlanden, met name in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1981) 181-200.
- Dral, W.J., *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim (1693-1746)* (Hilversum 2016).
- Drentje, J., *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).
- Ebben, M., 'De Staten-Generaal. Twee eeuwen te gast bij de Staten van Holland (1593-1795)', in: H. te Velde en D. Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 45-72.
- Elias, A.M., en P.C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd, 1796-1810* (Amsterdam 1991).
- Eliot, T.S., 'Tradition and the Individual Talent' *The Egoist* 6 (Londen 1919).
- Elzinga, E., *Theater van staat: oude tradities rond een jong koningschap* (Apeldoorn 1990).
- Es, G. van, 'Lodewijk Caspar Luzac, 1828-1840. Den onkreukbaren verdediger der echt-constitutionele vrijheid' (Doctoraalscriptie Geschiedenis, Universiteit Utrecht 1985).
- Esser, R., 'Weil ein jeder nach seinem habenden Verstand...seine Meinung nach aller Völker Rechten ungehindert aufzusprechen hat. Herrschaft und Sprache auf frühneuzeitlichen Landtagen', in: M. Meumann en R. Pröve (red.), *Herrschaft in*

- der Frühen Neuzeit. *Umriss eines dynamisch-kommunikativen Prozesses* (Münster 2004) 79-95.
- Fehrmann, C.N., 'Bestuurlijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw', in: B. Slicher van Bath, e.a. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970) 181-191.
- Feuchter, J., en J. Helmuth (red.), *Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit* (Frankfurt am Main 2008).
- François, L., 'De verlichte ambtenaren onder Willem I: kritische pijlers van een be-
wind' *DAE* 49-50:1 (1981) 135-146.
- Freeman, J., *Affairs of honor. National politics in the New Republic* (New Haven 2001).
- Freeman, J., *The field of blood. Violence in Congress and the road to civil war* (New York 2018).
- Friedland, P., *Political actors: representative bodies and theatricality in the age of the French Revolution* (Ithaca 2002).
- Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* ('s-Gravenhage 1901).
- Füssel, M., en Th. Weller (red.), *Ordnung und Distinktion. Praktiken der sozialen Repräsentation in der ständischen Gesellschaft* (Münster 2005) Einleitung: 9-22.
- Gabriëls, A.J.C.M., 'Betrouwbaar of bekwaam. Ideologie en professionalisme bij de keuze van generaals voor het nieuwe Nederlandse leger, 1814-1815' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126:1 (2013) 34-55.
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990).
- Gardey, D., *Le linge du Palais Bourbon. Corps, matérialité et genre du politique à l'ère démocratique* (Lormont, Le Bord de l'Eau 2015).
- Geyl, P., '1813 herdacht in 1863' *De Gids* 117:2 (1954) p. 14-51.
- Godsey, W., *Nobles and nation in Central Europe. Free imperial knights in the Age of Revolution, 1750-1850* (Cambridge 2004).
- Goodsell, Ch.T., 'The architecture of parliaments: Legislative houses and political culture', *British Journal of Political Science* 18:3 (1988) 287-302.
- Goudeau, J.P.M., *Van kwartier van Hun Hoogmogenden tot ministerie van Algemene Zaken, kabinet van de minister-president* ('s-Gravenhage 1980).
- Grever, J.H., 'The structure of decision-making in the States-General of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 2:2 (1982) 125-153.
- Grever, J.H., 'Committees and deputations in the assemblies of the Dutch Republic, 1660-1668' *PER* 1:1 (1981) 13-33.
- Grijzenhout, F., N.C.F. van Sas en W. Velema (red.), *Het Bataafse experiment: politiek en bestuur rond 1800* (Nijmegen 2013).
- Groenveld, S., P. Wagenaar en F. van der Meer, 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic' *International Review of Administrative Sciences* 76:1 (2010) 47-64.
- Groenveld, S., 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt e.a. (red.), *Van Tesorier tot Thesaurier-Generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 55-88.

- Gunn, J.A.W., *When the French tried to be British. Party, opposition, and the quest for civil disagreement, 1814-1848* (Londen 2009).
- Haan, I. de, e.a. (red.), *Een nieuwe staat: het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013).
- Haan, I. de, *Politieke reconstructie. Een nieuw begin in de politieke geschiedenis* (Oratie, Universiteit Utrecht 2004).
- Hagelstein, G.H., *De parlementaire commissies* (Groningen 1991).
- Hagen, E., *President van Nederland. Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825)* (Amsterdam 2012).
- Hagesteijn, H., en E.Ch.L. van der Vliet, *Legitimiteit of leugen: achtergronden van macht en gezag in de vroege staat* (Leiden 1981).
- Haks, D., *Journalistiek in crisistijd: de (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017).
- Hansma, L., *Oranje drijven. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019).
- Heringa, J., *De eer en hoogheid van de staat. Over de plaats der Verenigde Nederlanden in het diplomatieke leven van de zeventiende eeuw* (Groningen 1961).
- Hoeres, P., A. Wozar, Ch. Schröder (red.), *Herrschaftsverlust und Machtverfall* (Berlijn en Boston 2013).
- Hoetink, C., *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
- Hoetink, C., 'Tussen traditie en modernisering. De Tweede Kamer op het breukvlak van de eenentwintigste eeuw' in: Aerts, *In dit Huis*, 409-438.
- Hollander, J. den, 'Nog steeds regenten. Maatschappijkritiek veertig jaar later', in: D.J. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek* (Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, z.j.) 85-96.
- Hughenoltz, W.R., en H. Boels, 'De griffie van de Staten-Generaal en de Nationale Vergadering, 1780-1798' *TvG* 90 (1977) 391-422.
- Ihalainen, P., 'The 18th-century traditions of representation in a new age of revolution. History politics in the Swedish and Finnish parliaments, 1917-1919' *Scandinavian Journal of History* 40:1 (2015) 70-96.
- Ihalainen, P. en K. Sennefelt, 'General introduction', in: M. Bregnsbo, e.a. (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic Political Cultures, 1740-1820* (Framham 2011) 18-27.
- Ihalainen, P. *Agents of the people: democracy and popular sovereignty in British and Swedish parliamentary and public debates, 1734-1800* (Leiden 2010).
- Jagtenberg, F., *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden, 1711-1751* (Nijmegen 2018).
- Jakobsen, U. en J. Kurunmäki, 'The formation of parliamentarism in the Nordic Countries', in: Ihalainen (red.), *Parliament and parliamentarism*, 97-114.
- Japikse, N., 'De Staten-Generaal in 1576' *BVGO* 5:3 (1916) 1-39.
- Janse, M.J., 'Omstreden petities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1871', in: A. Bos, e.a. (red.), *Het volk spreekt. JPG* (2017) 31-41.
- Jansen, D.J., 'Het Stadhouderlijk Hof in de achttiende eeuw', in: R.J. van Pelt en M.E. Tiethoff-Splithoff (red.), *Het Binnenhof. Van grafelijke residentie tot regeringscentrum* (Dieren 1984) 119-136.
- Janssens, P., 'De restauratie van de adelstand in het Koninkrijk der Nederlanden'

- 12:3 *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (1981) 389-421.
- Jardin, A. en A. Tudesq, *La France des notables: 1815-1848*, deel 1 (Parijs 1972).
- Jensen, L., *Vieren van vrede: het ontstaan van de Nederlandse identiteit, 1648-1815* (Nijmegen 2016).
- Jongste, J.A.F., 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747', in: M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt (red.), *The Dutch Republic in the eighteenth century. Decline, Enlightenment, and revolution* (Ithaca en Londen 1992) 32-59.
- Joor, J., *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000).
- Jones, C. (red.), *A short history of Parliament* (Woodbridge 2009).
- Jones, P.M., *Reform and revolution in France. The politics of transition, 1774-1791* (Cambridge 1995).
- Jong, J. de, *Democratie in de kinderschoenen. Twee referenda over de eerste Nederlandse grondwet, 1797-1798* (Nijmegen 2018).
- Jong, J. de, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht en Antwerpen 1987).
- Jong, M.A. de, *Staat van oorlog: wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1585-1621* (Hilversum 2005).
- Jong, R. de, en M. Rutjes, 'Slecht gekozen. Politieke vertegenwoordiging en electorale wanpraktijken in Nederland, 1795-1917' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128:4 (2015) 579-598.
- Jong, R. de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit: verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jourdan, A., 'The Netherlands in the constellation of the eighteenth-century western revolutions' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 18:2 (2011) 199-225.
- Judge, J., *The United States of Belgium. The story of the first Belgian Revolution* (Leuven 2018).
- Judo, F., en S. van de Perre, 'De droom van een vorst', in: idem (red.), *Belgen Bataaf. De wording van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (Antwerpen 2015) 7-25.
- Kempens, A.F.J., 'Een emanciperend gewest: achterstand en ambities in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Traditie en modernisering 1796-1890* deel 1 (Amsterdam 1996) 80-100.
- Kempens, A.F.J., *Gouvernement tussen kroon en Statenfacties: de positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg 1988).
- Kerkhoff, T., *Hidden morals, explicit scandals: public values and political corruption in the Netherlands (1748-1813)* (Proefschrift Universiteit Leiden 2013).
- Kertzer, D.I., *Ritual, politics and power* (New Haven 1998).
- Klein, S., *Patriots republikenisme: politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- Kloek J., en W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Knevel, P., *Het Haagse bureau. 17e-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).

- Knippenberg H., en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- Koch, J., *Oranje in revolutie & oorlog: een Europese geschiedenis, 1772-1890* (Amsterdam 2018).
- Koch, J., *Koning Willem I: 1772-1843* (Amsterdam 2013).
- Koenigsberger, H.G., *Monarchies, States Generals and Parliaments. The Netherlands in the fifteenth and sixteenth centuries* (Cambridge 2001).
- Kooijmans, L., *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2004).
- Kooijmans, L., 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw', in: J. Aalbers en M. Prak (red.), *De bloem der natie: adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel 1987) 93-103.
- Koselleck, R., *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main 1979).
- 332 Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 1986).
- Kroen, Sh., *Politics and theater: The crisis of legitimacy in Restoration France* (Berkeley 2000).
- Kuiper, R., 'Tot een voorbeeld zult gij blijven': mr. G. Groen van Prinsterer, 1808-1876 (Amsterdam 2001).
- Kuiper, Y., 'Aristocratische distinctie en aan de top blijven. Dertig jaar onderzoek naar de Nederlandse adel in de lange negentiende eeuw' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 19 (2012) 63-82.
- Kuiper, Y., 'Politiek en bestuur, 1795-1848', in: J. Frieswijk, e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Amsterdam 1998) 105-141.
- Laarse, R. van de, en Y. Kuiper (red.), *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005).
- Laarse, R. van de, *A nation of notables: class politics and religion in the Netherlands in the nineteenth century* (Salford 1999).
- Landheer, H., 'Afrekenen met het verleden. De vereffening van de achterstallige schulden van het Koninkrijk der Nederlanden in het begin van de negentiende eeuw', in: H. Boels (red.), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 189-230.
- Lauret, L., 'Respecting the order and liberty of deliberations. Continuity of meeting practices in the Dutch States General (c. 1750-1850)' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 122-145.
- Laven, D., en L. Riall (red.), *Napoleon's legacy: Problems of government in Restoration Europe* (Londen 2000).
- Leeuwen Th., van, e.a., *Pracht en praal op Prinsjesdag* (Zaltbommel 1998).
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Linde, Ch., *Working the past. Narrative and institutional memory* (Londen 2009).
- Lindeijer, M.J.F., 'Koning Willem I en de Gelderse adel: een vergissing?' *Virtus. Journal of Nobility Studies* 4:2 (1997) 60-62.
- Lok, M., "Een geheel nieuw tijdvak van ons bestaan." De herinnering aan de Nederlandse Opstand en de temporaliteit van "1813" *DNE* 38:2 (2014) 67-82.

- Lok, M., “‘Un oubli total du passé’? The political and social construction of silence in Restoration Europe (1813-1830)’ *History & Memory* 26:2 (2014) 40-75.
- Lok, M., *Windvanden: Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse Restauratie (1813-1820)* (Amsterdam 2009).
- Mahoney J., en K. Thelen, ‘A theory of gradual institutional change’, in: idem (red.), *Explaining institutional change: ambiguity, agency, and power* (New York 2009) 1-37.
- Manow, Ph., *In the king’s shadow. The political anatomy of democratic representation* (Cambridge 2010).
- Mansel, Ph., *Dressed to rule: royal and court costume from Louis XIV to Elizabeth II* (New Haven 2005).
- March, J., en J. Olsen, ‘The logic of appropriateness’, in: R. Goodin, M. Moran en M. Rein (red.), *The Oxford handbook of public policy* (Oxford 2008) 690-708.
- Marteel, S., *The intellectual origins of the Belgian Revolution. Political thought and disunity in the Kingdom of the Netherlands, 1815-1830* (Cham 2018).
- Meerts, P.W., *Kamerleden 1814-1815. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden (2-5-1814/19-8-1815)* (ongepubliceerd onderzoeksverslag Leiden 1978).
- Meerts, *Kamerleden 1815-1830. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)* (ongepubliceerd onderzoeksrapport Leiden 1977).
- Mergel, Th., ‘Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Politik’ *Geschichte und Gesellschaft* 28:4 (2002) 574-606.
- Metcalf, M., (red.), *The Riksdag: a history of the Swedish Parliament* (Palgrave Macmillan 1988).
- Meyer, J.P., (red.), *Œuvres, papiers et correspondences d’Alexis de Tocqueville. Tome II, l’Ancien Régime et la Révolution* (Parijs 1952).
- Moes, J., *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum 2012).
- Morin, O., *How traditions live and die* (Oxford 2016).
- Mörke, O., ‘De politieke cultuur van Duitsland en de Republiek: dezelfde wortels, een andere uitkomst’, in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 125-155.
- Mörke, O., ‘Kohärenzstiftung durch Verfahren im partikularisierten Staat. Die Generalstände in der niederländischen Republik’, in: B. Stollberg-Rilinger (red.), *Vormoderne politische Verfahren* (Berlin 2001) 521-557.
- Mout, N., ‘Ideales Muster oder erfundene Eigenart. Republikanische Theorien während des niederländischen Aufstands’, in: H.G. Koenigsberger (red.), *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (Berlin 1988) 169-194.
- Muir, E., *Ritual in early modern Europe* (Cambridge 1997).
- Munck, B. De., ‘Mutations to the polder model. Critical reflections on ‘exceptionalism’ and continuity in the Low Countries’ *BMGN-LCHR* 129:1 (2014) 112-124.
- Neckel, S., ‘Political scandals. An analytical framework’ *Comparative Sociology* 4:1-2 (2005) 101-111.

- Nijenhuis, I.J.A., 'Representation by numbers. How attendance and experience helped Holland to control the Dutch States General (1626-1630)', in: M. Daemen, e.a. (red.), *Political representation. Communities, ideas and institutions in Europe* (Leiden en Boston 2018) 182-204.
- Nijenhuis, I.J.A., J. Roelevink en R. Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur* (Den Haag 2010).
- Nijenhuis, I.J.A., 'Republikanische Repräsentation. Ansehen und Rang in der zereemoniellen und diplomatischen Praxis der Generalstaaten im 17. Jahrhundert', in: T. Neu, M. Sikora en Th. Weller (red.), *Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa* (Münster 2009) 145-160.
- Nimwegen, O. van, *De Nederlandse Burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017).
- Oddens, J., 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden' *TVG* 130:4 (2017) 565-591.
- Oddens, J., "'The greatest right of them all': The debate on the right of petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750-1830)" *European History Quarterly* 47:4 (2017) 634-656.
- Oddens, J., M. Rutjes en E. Jacobs (red.), *The political culture of the Sister Republics, 1794-1806: France, the Netherlands, Switzerland, and Italy* (Amsterdam 2015).
- Oddens, J., "'Een lam republikeintje als ik.'" Jacob Hahn, het achttiende-eeuwse gevoelsdenken en de ordeverstoringen in de Nationale Vergadering', in: P. van Dam, e.a. (red.), *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 139-162.
- Oddens, J. 'De burger bedankt: lastposten in de Nationale Vergadering (1796-1797)' *DAE* 44:1 (2012) 56-72.
- Oddens, J., *Pioniers in schaduwbeeld. Het eerste parlement van Nederland, 1796-1798* (Nijmegen 2012).
- Otto, T., 'Towards a theory of tradition and agency', in: Laura Picht, e.a., (red.), *The limits of change. Was ist der Wert der beständigen Dinge* (Neofelis Verlag 2014) 31-47.
- Otto T., en P. Pedersen, 'Disentangling traditions. Culture, agency and power', in: idem (red.), *Tradition and agency* (Aarhus 2005) 11-55.
- Oud, P.J., *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 2 (2e druk, Zwolle 1970).
- Palonen, K., *Parliamentary thinking: procedure, rhetoric and time* (Cham 2018).
- Palonen, K., 'A comparison between three ideal types of parliamentary politics: representation, legislation and deliberation' *PER* 38:1 (2018) 6-20.
- Palonen, K., *From oratory to debate: parliamentarisation of deliberative rhetoric in Westminster* (Baden-Baden 2016).
- Palonen, K., *The politics of parliamentary procedure: The Westminster procedure as a parliamentary ideal type* (Leverkusen 2014).
- Peacey, J., 'Disorderly debates: Noise and gesture in the 17th-century House of Commons' *Parliamentary History* 32:1 (2013) 61-78.
- Pelt, R.J., van, 'Het Binnenhof als speelplaats voor architecten', in: idem (red.), *Het Binnenhof*, 137-152.
- Peters, C.H., *De landsgebouwen te 's Gravenhage. Rapport aan zijne excellentie den minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid* (Den Haag 1891).

- Pfeil, T., 'Schuldencrisis, kredietfinanciering en belastinghervorming onder Willem I', in: De Haan, *Een nieuwe staat*, 211-220.
- Pippel, J.G., *Het Reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zijn geschiedenis en toepassing* (3^e vermeerdeerde druk; 's-Gravenhage 1950).
- Polasky, J., *Revolution in Brussels (1787-1793)* (Brussel 1982).
- Pollmann, J., *Memory in early modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017).
- Pollmann, J., en H. te Velde, 'Introduction. New State, New Citizens? Political Change and Civic Continuities in the Low Countries, 1780-1830' *BMGN-LCHR* 133:3 (2018) 4-23.
- Postma A., en B.J. Bonenkamp (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof: een gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten-Generaal* ('s-Gravenhage 1990).
- Postma, J., *Alexander Gogel (1765-1821). Grondlegger van de Nederlandse staat* (Hilversum 2017).
- Pot, C.W. van der, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1822-1825' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 13:3 (1934) 261-305.
- Pot, C.W. van der, 'Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 12:2 (1933) 241-309.
- Prak, M., en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel: een duizendjarige geschiedenis* (Amsterdam 2013).
- Prak, M., *Republikeinse veelheid, democratische enkelvoud: sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999).
- Prak, M., 'Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748' *BMGN-LCHR* 107:3 (1991) 365-393.
- Prins, W.F., 'Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis, 1815-1825' *De Gids* 101 (1937) 41-102.
- Prins, W.F., 'De Raad van State, 1814-1862', in: H. de Schepper (red.), *Raad van State 450 jaar* ('s-Gravenhage 1981) 153-184.
- Raalte, E. van, *De geschiedenis van de opening der Staten-Generaal van 1814 tot 1952: een staatsrechtelijk-geschiedkundige verhandeling* ('s-Gravenhage 1952).
- Rai, Sh.M., 'Analysing ceremony and ritual in parliament' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 284-297.
- Randeraad, N., en D.J. Wolfram, 'Constraints on clientelism: The Dutch path to modern politics, 1848-1917', in: S. Paitonni (red.), *Clientelism, interests, and democratic representation: The European experience in historical and comparative perspective* (Cambridge 2001) 101-121.
- Randeraad, N., 'Het geplooide land: De pacificerende rol van commissarissen des Konings en burgemeesters', in: H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij: Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 134-153.
- Randeraad, N., 'Ambtenaren in Nederland 1815-1915' *BMGN-LCHR* 109:2 (1994) 209-236.
- Randeraad, N., 'Thorbecke en de inrichting van het lokale bestuur' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107:4 (1994) 537-558.
- Rappard, W.A. van, 'Welke generale petitiën schreef Simon van Slingelandt', *Nederlands Archievenblad. Tijdschrift van de vereniging van archivariissen in Nederland* 73 (1969) 30-47.

- Reid, Ch., *Imprison'd wranglers, The rhetorical culture of the House of Commons, 1760-1800* (Oxford 2012).
- Reynaert, A., *Histoire de la discipline parlementaire. Règles et usages des assemblées politiques des deux mondes*, deel 1 (Parijs 1884).
- Riemsdijk, M.Th. van, *De griffie van Hare Hoog Mogenden. Bijdrage tot de kennis van het archief van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1885).
- Righart, H., 'Politieke geschiedenis en politieke cultuur', in: H. Righart (red.), *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 11-26.
- Rijn J. van, *De eeuw van het debat: de ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010).
- Roelevink, J., 'Dit moet maar niet in de notulen... De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten op de classicale verslaglegging tot 1620' *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 19:2 (2016) 48-55.
- 336 Roelevink, J., 'Opklauteren naar het Binnenhof of rondbuitelen in de provincie. Loopbanen van bestuurders 1750-1850', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 123-146.
- Roelevink, J., 'Hete adem en koude kermis. De werkomstandigheden van de ambtenaren van de secretarie van staat van Lodewijk Napoleon' 117:1 *BMGN-LCHR* (2002) 1-24.
- Rogister, J., 'La résonance des parlements de l'Ancien Régime au XIXe siècle' *Parlement(s), Revue d'histoire politique* 15:1 (2011) 105-113.
- Roodenburg, H., 'Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans' *Volkskundig Bulletin* 22:2 (1996) 129-148.
- Rosendaal, J., *Bataven!: Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003).
- Roussellier, N., 'The political transfer of English parliamentary rules in the French assemblies (1789-1848)' *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 12:2 (2005) 239-248.
- Rutjes, M., *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland, 1795-1801* (Amsterdam 2012).
- Salber Philips, M., 'Introduction: What is tradition when it is not "invented"? A historiographical introduction', in: idem en G. Schochet (red.), *Questions of tradition* (University of Toronto Press 2004) 3-30.
- Santen, J.H. von, 'Sinds wanneer zit men links en rechts in de Tweede Kamer? Een raadselachtig probleem' *DNE* 26:2 (2002) 123-142.
- Santen, J.H. von, 'Aristocratie en liberalisme', in: C. Dekker en J. Aalbers (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780* (Utrecht 1997) 111-142.
- Sas, N.C.F., van, 'De Republiek voorbij. Over de transitie van republicanisme naar liberalisme', in: Grijsenhout (red.), *Het Bataafse experiment*, 65-102.
- Sas, N.C.F., van, 'De representatieve fictie. Politieke vertegenwoordiging tussen oude orde en moderniteit' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 397-407.
- Sas, N.C.F. van, 'Nederland. Een historisch fenomeen', in: idem, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 17-39.
- Sas, N.C.F. van, 'De vaderlandse imperatief. Begripsverandering en politieke conjunctuur, 1763-1813', in: idem, *De metamorfose*, 96-128.

- Sas, N.C.F. van, 'Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme', in: idem, *De metamorfose*, 145-163.
- Sas, N.C.F. van, 'Politiek als leerproces. Het patriottisme in Utrecht, 1783-1787', in: idem, *De metamorfose*, 230-253.
- Sas, N.C.F. van, 'De betekenis van 1799', in: idem, *De metamorfose*, 329-336.
- Sas, N.C.F. van, 'Het Grote Nederland van Willem I. Een schone slaapster die niet wakker wilde worden', in: idem, *De metamorfose*, 399-411.
- Sas, N.C.F. van, 'Het politieke bestel onder koning Willem I', in: idem, *De metamorfose*, 413-435.
- Sas, N.C.F. van, 'Het politiek klimaat in Noord-Nederland tijdens de crisis van het Verenigd Koninkrijk, 1828-1830', in: idem, *De metamorfose*, 437-455.
- Sas, N.C.F. van, "'Onder waarborging eener wijze constitutie.'" Grondwet en politiek, 1813-1848', in: idem, *De metamorfose*, 459-480.
- Sas, N.C.F. van, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden, 1780-1914', in: idem, *De metamorfose*, 551-566.
- Sas, N.C.F. van, 'Eenvoud. Heimwee naar een vaderlandse deugd', in: idem, *De metamorfose*, 593-607.
- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout, 1500-1950 een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- Scholz, N., *Imaginierte Restauration. Repräsentationen der Monarchie im Frankreich Ludwigs XVIII* (Darmstadt 2006).
- Schulz A., en A. Wirsching (red.), 'Parlamentarische Kulturen in Europa – das Parlament als Kommunikationsraum', in: idem (red.), *Parlamentarische Kulturen in Europa. Das Parlament als Kommunikationsraum* (Droste Verlag 2012) 11-28.
- Seaward, P., en P. Ihalainen, 'Key concepts for Parliament in Britain (1640-1800)', in: Ihalainen, (red.), *Parliament and parliamentarism*, 32-48.
- Sellin, V., *Die geraubte Revolution. Der Sturz Napoleons und die Restauration in Europa* (Göttingen 2001).
- Seret, G., *Het voorzitterschap in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1910).
- Six, V.A., *De troonrede* (Leiden 1914).
- Schochet, G., 'Tradition as politics and the politics of tradition', in: Salber Philips (red.), *Questions of tradition*, 296-322.
- Schwengelbeck, M., *Die Politik des Zeremoniells. Huldigungsfeiern im langen 19. Jahrhundert* (Frankfurt, New York 2007).
- Slijkerman, D., *Wonderjaren: Gijsbert Karel van Hogendorp, wegbereider van Nederland* (Amsterdam 2013).
- Sluijter, R., 'Erfelijk pluche. Continuïteit van de politiek-bestuurlijke elite van de Republiek in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: Nijenhuis (red.), *De leeuw*, 147-164.
- Smaele, H. De, 'Eclectisch en toch nieuw. De uitvinding van het Belgisch parlement in 1830-1831' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 408-416.
- Smit, 'Provincie en parlement. Regionale vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, 1815-heden' *Regio versus randstad. JPG* (2018) 9-19.
- Smit, D., *Het belang van het Binnenhof: twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering* (Amsterdam 2015).
- Steene, W. Van den, *Het Paleis der Natie* (Brussel 1982).

- Steur, J., 'Staatssecretarie en kabinet des Konings onder Willem I' *BMHG* 84 (1969) p. 88-138.
- Stollberg-Rilinger, B., *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie* (München 2017).
- Stollberg-Rilinger, B., 'Parlamentarische Kultur und Symbolische Kommunikation. Grundsätzliche kommentierende Überlegungen', in: Schulz, *Parlamentarische Kulturen*, 91-102.
- Stollberg-Rilinger, B., *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* (München 2008).
- Stollberg-Rilinger, B., 'Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung', in: idem (red.), *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?* (Berlijn 2005) 9-24.
- Stollberg-Rilinger, B., 'Symbolische Kommunikation in der Vormoderne. Begriffe – Thesen – Forschungsperspektiven' *Zeitschrift für historische Forschung* 31:4 (2004) 489-528.
- 338 Stollberg-Rilinger, B., *Vormünder des Volkes? Konzepte landständischer Repräsentation in der Spätphase des Alten Reiches* (Berlijn 1999).
- Sturdy, D.J., "'Continuity" versus "change": Historians and English coronations of the medieval and early modern periods', in: J.M. Bak (red.), *Coronations. Medieval and early modern monarchic ritual* (Berkeley 1990) 228-244.
- Talsma, J., 'Accommodation and conflict: Traditional politics, religion and social relationships in the Dutch electoral process', in: R. Romaelli (red.), *How did they become Voters? The History of franchise in modern representation* (The Hague 1998) 373-386.
- Talsma, J., *Vijf historische en rechtshistorische studies over het recht van petitie, verzoekschriften aan de Tweede Kamer en het ombudsmanvraagstuk. Nederland, 1795-1983* (Arnhem 1989).
- Tamse, C. en E. Witte (red.), *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk 1815-1830* (Brussel 1992).
- Tanja, E., *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Amsterdam 2011).
- Thamer, H.-U., 'Die Wiederkehr des Gleichen oder das Verblassen der Tradition? Funktionswandel politischer Rituale im Übergang zur Moderne', in: G. Althoff (red.), *Zeichen – Rituale – Werte* (Münster 2004) 573-587.
- Thelen, K., 'How institutions evolve: insights from comparative historical analyses', in: J. Mahoney en D. Rueschemeyer (red.), *Comparative historical analyses in the social sciences* (Cambridge 2003) 208-240.
- Thomassen, Th., *Onderzoeksgids. Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796* (2 dln.; Den Haag 2015).
- Tiethoff-Splithoff, M.E. 'Het kwartier van de Staten-Generaal: Trêveszaal en Statenzaal', in: Van Pelt (red.), *Het Binnenhof*, p. 101-118.
- Torre, A., 'The emergence of parliamentary presidency models in late eighteenth-century legislatures (reflections on a fragment by Jeremy Bentham)' *PER* 22:1 (2010) 89-124.
- Turpijn, J., *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008).
- Turpijn, J., 'Het gezag van "mijnheer de voorzitter" in de parlementaire cultuur van

- de negentiende eeuw' *BMGN-LCHR* 120:3 (2005) 417-434.
- Več, M., "'Technische" gegen "symbolische" Verfahrensformen? Die Normierungen und Ausdifferenzierung der Gesandtenränge nach der juristischen und politischen Literatur des 18. und 19. Jahrhunderts', in: Stollberg-Rilinger (red.), *Vor-moderne politische Verfahren*, p. 559-587.
- Velde, H. te, "'De eeuw van Van der Palm!" Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie' *BMGN-LCHR* 135:1 (2020) 3-30.
- Velde, H. te, 'Culturele conventies in de parlementaire politiek', in: L. Verhey en G.J. Geertjes (red.), *De constitutionele conventie: kwal op het strand of baken in zee?* (Den Haag 2016) 29-40.
- Velde, H. te, *Sprekende politiek: redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).
- Velde, H. te, 'De Staten-Generaal en parlement. De welsprekendheid van de Tweede Kamer', in: Aerts (red.), *In dit Huis*, 167-192.
- Velde, H. te, 'De herdenkingen en betekenis van 1813', in: De Haan (red.), *Een nieuwe staat*, 363-383.
- Velde, H. te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, H. te, 'Het poldermodel. Een introductie', in: D. Bos en M. Ebben en idem (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007) 9-29.
- Velde, H. te, 'Spelers en spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer' *DNE* 30:1 (2006) 35-47.
- Velde, H. te, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).
- Velde, H. te, 'Onderwijzers in parlementaire politiek. Thorbecke, Guizot en het Europese doctrinaire liberalisme' *BMGN-LCHR* 113:3 (1998) 322-343.
- Velde, H. te, 'Politieke cultuur en politieke geschiedenis' *Groniek* 137 (1997) 391-402.
- Velzen, P. van, *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid. Theorie en praktijk 1813-1840* (Nijmegen 2005).
- Verhey, L., *De constitutionele conventie: een blinde vlek in ons staatsrecht* (Oratie, Universiteit Leiden 2014).
- Verhulst, M., 'Jaren van studie. De parlementaire praktijk van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1815-1820' (masterscriptie geschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen 2013).
- Vermeesch, G., 'Capability, patrimonialism and bureaucracy in the urban administration of the Low Countries (c. 1300-1780)', in: J. Hartman, M. Reinders, J. Nieuwstraten (red.), *Public offices, personal demands: Capability in governance in the seventeenth-century Dutch Republic* (Cambridge 2009) 53-79.
- Vree, W. van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime* (Amsterdam 1997).
- Vries, B. de, 'Een weldadig verschil? Standsbesef en het onbehagen van de burgerij' *De Negentiende Eeuw* 22:1 (1998) 25-38.
- Waardt, M. van de, *De man van 1848: Dirk Donker Curtius* (Nijmegen 2019).
- Waddington, A., 'Sommaire de la forme du régime des provinces unies des pays-bas' *BMHG* 15 (1894) 153-174.
- Walsh, J.P., en G.R. Ungson, 'Organizational memory' *The Academy of Management Review* 16:1 (1991) 57-91.

- Wassenaar, H., 'Katholieke adellijke families in Gelderland en Overijssel (1621-1814)' *Virtus* 1 (1993/1994) 4-11.
- Waylen, G., 'Researching ritual and the symbolic in parliaments: An institutional perspective' *The Journal of Legislative Studies* 16:3 (2010) 352-365.
- Weber, M., H. Driessen (vert.), *Wetenschap als beroep. Politiek als beroep* (Nijmegen 2017).
- Wels, C.B., 'Stemmen en kiezen, 1795-1922' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 92:3 (1979) 313-332.
- Wils, L., '1830: van Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel I' *Wetenschappelijke Tijdingen* 66:3 (2007) 199-227.
- Wils, L., '1830: van de Belgische protonatie naar de natiestaat. Deel II' *Wetenschappelijke Tijdingen* 66:4 (2007) 303-321.
- Wils, L., 'Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830)' *BMGN-LCHR* 112:1 (1997) 502-516.
- 340 Wirsching, A., *Parlament und Volkes Stimme: Unterhaus und Öffentlichkeit im England des frühen 19. Jahrhunderts* (1990).
- Wissing, P.W., 'De Staten van Oorlog te Lande en Generale Petities, 1576-1795' *Broncommentaren*, XII ('s-Gravenhage 1990).
- Witte, E., 'De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830) en het ontstaan van de Belgische Constitutie (1831)', in: D. Heirbaut, e.a. (red.), *De Grondwet van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden van 1815. Staatkundige en historische beschouwingen uit België en Nederland* (Amsterdam 2015) 15-44.
- Witte, E., *Het verloren koninkrijk. Het harde verzet van de Belgische orangisten tegen de revolutie 1828-1850* (Antwerpen 2014).
- Woelderink, B., 'De teboekstelling van een markant burger', in: R.A.M. Aerts (red.), *Het persoonlijke is politiek: egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 61-73.
- Wolfe, E.L., 'Into the custody of the Serjeant at Arms': inducing parliamentary attendance in Dublin and Westminster, 1690-1859' *PER* 38:2 (2018) 205-226.
- Whyte, W., 'How do buildings mean? Some issues of interpretation in the history of architecture' *History and Theory* 45:2 (2006) 153-177.
- Zanten, J. van, 'De electorale negentiende eeuw in vogelvucht, 1814-1917' *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 236-246.
- Zanten, J. van, *Koning Willem II: 1792-1849* (Amsterdam 2013).
- Zanten, J. van, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).
- Zuthem, J. van, 'Een nieuwe provincie 1814-1848', in: M.G.J. Duijvendak (red.), *Geschiedenis van Groningen*, deel III (Zwolle 2009) 55-122.
- Zwitzer, H.L., 'De militie van den staat': het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden (Amsterdam 1991).
- Zwitzer, H.L., 'Het quotenstelsel onder de Republiek der Verenigde Nederlanden alsmede enkele beschouwingen over de generale petitie, de staat van oorlog en de repartitie' *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf* 5 (1982) 5-58.

Personenregister

- Anemaet, S.H. 220
 Aerts, Remieg 156, 189
 Aitzema, L. van 158
 Akerlaken, P. van 220-221, 270, 304
 Alphen, D.F. van 118, 275, 281, 291
 Anduaga, J. de 63
 Anéthan, F.F. de P.H.J. d' 134
 Angillis, A.B.X. 145, 274
 Appelius, J.H. 108-110, 113
 Asch van Wijck, H.M.A.J. van 140-141, 270
 Assen, C.J. van 105, 112, 145, 182, 210-211, 213
 Aylva, H.W. van 29, 127, 168, 288, 314
 Aylva, Tj. van 122, 136, 149

 Barthélémy, A.J. 174
 Bentinck, Ch. 90, 115
 Bergsma, A. 120-122, 128, 132, 149, 277
 Berkhout, W.H. Teding van 59, 61
 Bethune, M.A.B.A.J.E.M. de 74-75
 Bijleveld, C.G. 34, 42, 270, 317
 Blok, B. 61
 Blok, L. 190
 Boelens, A.A. van 156, 180
 Borchgrave d'Altena, G.G.F. De 200
 Bordes, T.C. de 148, 283
 Bromet, H.L. 125
 Brouckère, Ch. de 199-202, 301, 316
 Brouckère, Ch.M.J.Gh. de 47-48, 117, 143, 249, 252, 316
 Brugmans, P.A. 212, 303

 Brunswijk-Wolfenbüttel, L.E. van 158 341
 Brunswijk-Wolfenbüttel, K.G.A. erfprins van 57

 Celles, A.Ph.F.Ch. de Visscher de 202, 273
 Clancarty, graaf van, Richard Le Poer Trench 119, 132
 Clercq, W. de 146
 Clifford, G.G. 103, 302
 Cocq, Ch.A.J. Le 131-132, 279
 Collot d'Escury, Hendrik 9-10, 137, 201, 270, 291, 315
 Coninck, P.C.Gh. ridder De 44
 Copes van Hasselt, C.J.G. 212-215, 217, 220
 Corver Hooft, J. 103-104, 143-144, 177-178, 181, 183, 270
 Couperus, J. 64, 77, 126, 128
 Crombrugghe, J.J. van 99, 272
 Crommelin, J.P. van Wickevoort 103, 248, 259, 269-270, 314
 Crommelin, J.I.H. van Wickevoort 181
 Cuypers, P.J. 108

 Daalder, Hans 15
 Dam van Isselt, E.W. van 104, 147, 149, 270-271, 295
 Davis, Kathleen 12
 Dedel, J.W. 176
 Dijk, Ph. van 57
 Donker Curtius van Tienhoven, W.B. 145, 174, 181

- Doorn, H.J. van 198, 252, 301
 Dotrenge, Th. 45, 102, 106-107, 138, 273
 Drouyn de Lhuys, E. 148
 Du Bus de Gisignies, L.P.J. 196, 249, 270
 Duval de Beaulieu, D.H.J. 202
 Duvelaer van de Spiegel, C. 212, 291
 Duyn van Maasdam, A.F.J.A. van der 179, 197-198, 215, 282
- Eliot, T.S. 224
 Elout, C.Th. 166-167, 194, 250, 288-289
 Eysinga, S.H. Roorda van 108, 302
- 342 Faber, J.J. 96
 Fabry de Longrée, A.H.J. 96, 138-139, 259
 Fagel, F. 120-123, 150
 Fagel, H. 78, 91, 160, 164, 191
 Falck, A.R. 23, 30, 35-37, 85, 97, 103, 127, 143, 196-197, 232, 247
 Filips II, koning van Spanje 48, 168
 Filips de Goede, hertog van Bourgondië 15
 Fockema, D. 112-113, 144, 149-150
 Fontein Verschuur, G. 42, 45, 96-97, 213, 252, 314
 Foreest, D. van 217
 Frederik, prins van Oranje-Nassau 210
 Frederik Hendrik, stadhouder 159, 164
 Frets, F. 147, 149-150, 213, 215, 217
- Gabriëls, Jos 191, 255
 Gavre, Ch.A.F.R. prins De 137, 176, 181, 261, 292
 Geelhand della Faille, K.J. 108
 Geer van Jutphaas, J.L.W. de 37, 77-78, 85-86
 Gerlache, E.C. De 144
 Gijselaar, C. de 161, 168
 Gobbelschroy, P.L.J.S. van 77-78, 190, 282
 Goltstein, J.K. van 188, 295
 Govaerts, O. 161
 Groen van Prinsterer, G. 74-75, 110, 156-157, 183, 210-211, 213, 219
- Groen van Prinsterer, P.J. 212
 Groenveld, Simon 15
- Hahn, J.G.H. 91, 124-125, 256
 Hall, F.A. van 37, 250
 Hall, M.C. van 63, 215
 Hamelsveld, IJ. van 61
 Hannover, A. van 158
 Hardenbroek, G.J. van 91, 118, 191, 287
 Heemstra, W.H. van 208
 Heeckeren van Enghuizen, E.F. van 48
 Heim, A. van der 120, 128
 Heim, P. van der 128
 Hemricourt, J.E.Ph.A. De 71
 Heringa, J. 157
 Hinlopen, J.G. 44, 252, 301
 Hoetink, Carla 238, 241
 Hogendorp, G.K. van 10, 22, 30, 32, 52, 70-72, 74, 79, 84, 93, 100-101, 107, 112, 133, 153-155, 166-167, 170, 172, 198, 202-203, 248, 270, 288
 Hogendorp, H. van 203
 Hon, Ch.A.J. Le 103, 117-118, 143
 Hoop, J.C. van der 189
 Hope, A. 137
 Hulthem, Ch.J.E. van 35-36, 77, 249
- Iddekinge, A.A. 161
- Jacob, F.B. 's 134-136, 234
 Jonge van Campensnieuwland, M.W. de 149, 212, 270
 Jonge, F.C. de 132
- Karel V van Habsburg, keizer 48, 168, 170, 186, 289
 Kasteel, J.C. van de 144, 278, 282
 Kasteel, P.L. van de 126
 Kemp, J.C. van der 140
 Kempenaer, A.A. van Andringa de 137-138, 262
 Kemper, J.M. 42, 100, 137-138, 268-269, 280
 Kerremans, J.J. Huytens 108
 Koselleck, Reinhart 11-12

- Leeuw, D.C. de 61
 Lelyveld, P. van 211-212
 Lennep, D.J. van 211
 Liefmans, H.A.J. 130, 134, 138, 279
 Louise van Oranje-Nassau, prinses 57
 Lublink de Jonge, J. 57
 Luiten van Zanden, Jan 16
 Luzac, L.C. 22, 45, 75, 104-105, 107, 112,
 116, 145, 180-181, 184, 205, 211-212,
 214, 220, 270
 Luzac, S. 105
 Lynden van Blitterswijk, W.C.H.
 van 30, 164, 166-167, 169,
 Lynden van Hemmen, F.G. van 176
 Lynden van Hoevelaken, J.C.E. 27-28,
 30, 32, 35-36, 38-41, 247
 Lynden van Hoevelaken, J.E.N. 22,
 25-50, 94, 96, 99, 102-103, 110, 232,
 234, 248, 250, 252

 Maanen, C.F. van 23, 37, 43, 73, 76, 95,
 105, 112-115, 140-141, 143, 145-146, 168,
 170, 190, 213, 217, 219, 236, 248, 250,
 270, 304
 Markel Bouwer, A.H. van 34, 36, 103,
 268, 270
 Marot, D. 56, 67, 258
 Membrède, A.Ch. 102-103, 199-201,
 270
 Metelerkamp, R. 45, 110-111, 133, 270
 Mey van Streefkerk, J.G. de 206-209,
 213, 215, 217, 232, 251
 Meyer, J.D. 36
 Mollerus, J.H. 23, 36, 48, 83, 100, 108,
 195, 199, 248, 249
 Moor, A.Ph.J. de 108, 174
 Munck, Bert De 16-17

 Nagell van Ampsen, A.W.C. van 137, 167
 Napoleon Bonaparte 10, 48, 63-64, 170
 Napoleon, Lodewijk 12, 29, 72, 81, 126,
 169, 248, 278
 Nes van Meerkerk, J.G. van 22, 104,
 135-136, 147, 198, 203-206, 218-219, 234
 Nicolaï, P.Th. 108, 137-138, 270
 Noot van Assche, M.L. Van der 137

 Omalius Thierry, J.B.J.F. d' 43
 Op den Hooff, J. 213, 215, 217, 304

 Pabst tot Bingerden, R.W.J. van 35-36,
 249
 Pestere van Cattenbroek, W.N. de 193,
 252, 313-314
 Pestere, W.N. 193
 Pippel, J.G. 84
 Pirson, F.G. 74, 259
 Pollmann, Judith 12
 Potter, L. de 146, 179, 282
 Prak, Maarten 16
 Price, Leslie 15
 Pycke, L. 174

 Queysen, W. 128

 Rechtere van Appeltern, J.H. van 185-
 186, 294
 Rendorp, J. 90
 Rengers, W.F.L. 209, 302
 Repelaer van Molenaarsgraaf, J. 211,
 291, 315
 Repelaer van Molenaarsgraaf, O. 212,
 315
 Reyphins, L.A. 34-35, 44-45, 103, 109-
 110, 117, 133-134, 138, 151, 209, 252,
 270, 272
 Rhoon, W. Bentinck van 121
 Righart, Hans 14
 Rochussen, J.J. 185-186
 Röell, W.F. 23, 143, 174-176, 179-180,
 206-207, 213, 215-216, 219
 Rosier, J.B.H. 74, 259

 Sandberg van Essenburg, S.J. 131, 137-
 138, 268, 270, 300, 315
 Sas, Niek van 10-11, 155, 183, 217, 221
 Sasse van Ysselt, L.F.J.J.J. van 26, 143-
 144, 282, 316
 Schepper, H.A. IJssel de 211
 Schimmelpenninck van der Oye,
 W.A. 147
 Schimmelpenninck, R.J. 29, 64
 Schooneveld, P.J. 213, 215-216, 220, 295

- 344 Siderius, M. 29
Six van Oterleek, C.Ch. 129, 278
Slingelandt, S. van 89, 114-115
Stassart, G.J.A. De 110, 202, 259
Sterling, J.J. Uytwerf 213
Stollberg-Rilinger, Barbara 223-224, 240, 305
Straeten, Ch. van der 69, 72
Stralen, H. van 93
Strick van Linschoten, P.H.A.J. 217
Styrum, F.W. van 183
Surlet de Chokier, E.L. 35, 199, 301
Swart, P. de 57
Swildens, J.H. 123
Sytzama, M.P.D. van 104-105, 270-271
Tets van Goudriaan, A.W.N. van 204, 301
Thiennes de Lombise, Ch.I.Ph. De 117, 134, 259, 280
Thorbecke, J.R. 12-13, 50, 156, 183, 189, 219, 235, 295
Tielemans, F. 146
Tocqueville, A. de 16
Toulon, L. van 174, 270
Trentesaux, P.J. 138, 140
Trevisano, G. 56
Turpijn, Jouke 13
Tuyll van Serooskerken, J.M. van 198, 301
Tydeman, H.W. 218
Verstolk van Soelen, J.G. 149, 195
Verwey Mejan, G.W. 184, 213-214, 216-217, 219-220
Visscher, G.A. 135
Viveen, juffrouw 76, 78
Vree, Wilbert van 84, 261
Vreede, P. 124, 277
Warin, A. 32, 43-44, 70-71, 73, 96-98, 101-102, 106-108, 110, 116, 138-139, 149-150, 189, 202-206, 218-219, 234, 246, 267, 275, 301
Weber, M. 49
Weede van Dijkveld, E. van 36
Willem van Oranje 159
Willem I, koning
abdicate 183-184
erfprins 163-166
inhuldiging 168-170
soeverein vorst 29-30, 66, 93, 166
koning 10, 21, 32, 38-40, 47, 68-69, 71-73, 75-77, 79, 81, 84, 98, 100-105, 112-113, 116, 133-136, 142, 148, 156, 163, 170-171, 173-178, 180-183, 189, 195-198, 209, 219, 230-233, 237
Willem II, koning
Prins van Oranje 45, 70, 75
koning 184-185, 187-188
Willem II, stadhouder 160
Willem III, stadhouder 56, 60, 66, 160
Willem IV, stadhouder 57, 90, 115, 122-123, 158-159
Willem V, stadhouder 9-10, 27-28, 57-58, 60, 67, 90-91, 112, 154, 158-165, 167, 176, 179, 191-193, 214, 226, 232, 255, 288
Zanten, Jeroen van 13, 234, 278, 280
Zuylen van Nijeveld, H. van 180
Zuylen van Nijeveld, J.A. van 208-209, 301-302

Zakenregister

- Acte van Garantie 60, 154, 162-163
adel 27, 29-31, 42, 177, 191, 215, 232
Adres van Antwoord 156-157, 171-177,
180-188, 209, 231, 291
Afdelingsvergaderingen 33, 43, 71, 84,
95-101, 106-116, 132, 146, 172, 174, 231,
238, 252, 266-268, 275
Centrale Afdeling 96-99, 101, 114,
267
 memories van antwoord 97, 112, 267
Alkmaar 216-217
amendement, recht van 95, 100, 109
Amsterdam 29, 40, 64, 90, 103, 137, 168,
184, 198, 203-204, 214-215
Antwerpen 54, 296, 301
Antecedenten 85
Arnhem 41
Assemblée Nationale (Frankrijk) 130

Bataafse Revolutie 9-10, 12, 25, 45, 50,
58-65, 67, 75, 80-81, 91, 113, 130,
179-180, 226
begrotingswetten 40-41, 71, 73, 97, 105,
130, 135, 137-138, 140, 142, 144-145,
181-182, 185-186, 198, 201-202, 238,
272-273, 288
tienjarige 43, 46, 112-113, 118, 134,
166-167, 175-176, 206-207, 212,
214, 217
belastingwetten 35, 40-41, 107-110, 133,
135, 166, 194-195, 198, 203, 270, 300

Belgische Revolutie 46-47, 79, 103-104, 345
146-147, 177-181, 231, 234
Beltrum 39
Bijenkorf, de 210, 213-214, 218
Binnenhof 8-9, 11, 52-70, 72-73, 78-80,
120, 151, 153, 161-162, 164, 168, 223,
229
Generaliteitskwartier 53-56, 65, 78,
81
Brabantse Revoluties 130
Brugge 15, 54
Brussel 32, 40-41, 43, 52, 54, 67-78,
81, 119, 133, 136, 170, 172, 180, 229,
248
Burgerlijk Wetboek 44, 100, 102, 137,
269-270

Chambre des Députés 70, 72-73, 83, 92,
119, 135, 236
comité-generaal
 Nationale Vergadering 125
 Tweede Kamer der Staten-Generaal 111, 149-150, 180, 183, 267,
279
commissiestelsel 84
 Bataafs-Franse parlementen 91-92,
124
Staten-Generaal (Republiek) 88-90,
118
Staten-Generaal (1814) 93-95, 227-
228

- 346 Tweede Kamer der Staten-Generaal 101, 107, 269
contracten van correspondentie 28
- Dagverhaal* 124
Delft 54, 185, 265
Democraten, de 125
Den Haag 8, 20-21, 32, 39-41, 54, 58, 67, 76-79, 86, 88-89, 136, 140, 162, 172, 180, 204, 209-211, 213, 225, 235
Denemarken 186
Doornik 131
Dordrecht 54, 161, 211
Drukperswet 75, 110, 143, 315
Dubbele Kamer (1840) 182-183, 220-221
- eed
 koning 170-171
 stadhouder 159, 164
 Staten-Generaal (1814) 168-170
 Tweede Kamerleden (1815-) 194
- eer 9, 44, 52, 75, 92, 109-111, 118-127, 131-132, 135-136, 143, 148, 168, 181, 214, 219, 232
- Eerste Kamer der Staten-Generaal 23, 35-36, 48, 67, 74-75, 78, 95, 117, 127, 134, 153, 172-176, 181-182, 188, 196-197, 213, 261, 273, 291
Engeland 31, 58, 148-149, 161, 181, 236, 254, 272; *zie ook* House of Commons
- familiebanden 9, 25-26, 36-38, 194, 203-206, 314-316
Frankrijk 12, 63-64, 140, 148-149, 181, 236; *zie ook* Chambre des Députés
Franse Revolutie 11, 16
Friesland 29, 86, 104, 112, 120-123, 159-160, 170, 180, 191-193, 203, 208-210, 296
- Gelderland 25, 27-28, 30, 37-41, 46, 50, 86-89, 94, 102, 104, 159-160, 164, 167, 203, 232, 296
gemeenten 38, 40-41, 208, 251
godsdienst 29, 31-32, 47-48, 75, 141, 148, 174, 177, 194, 209, 253; *zie ook* katholieken
- gouverneurs 30, 39, 179, 193-202, 204, 206-209, 215, 219, 221, 298, 301; *zie ook* kiesstelsel
Graanwet 147
Groningen 86, 104, 121, 159-161, 246, 286, 296
Grote Vergadering (1651) 66, 286
griffie 34-36, 53-57, 60, 62-64, 75-81, 209, 226, 249, 257
griffier 19, 36-37, 55, 64, 85-88, 91, 96, 120-123, 160, 164, 191; *zie ook* Couperus, Fagel, De Geer, Van Hulthem, Weede van Dijkveld
grondwet
 (1798) 59-63, 81, 125, 151, 225
 (1801) 45, 63-64
 (*Schets*) 10, 155
 (1814) 10, 30, 93, 166-167, 183, 193-194
 (1815) 30-34, 45, 47-48, 67, 84-85, 113, 170-171, 183-184, 194-195, 198, 202-203, 205-206
 (1840) 79, 183-185, 220-221
 (1848) 12-13, 50-51, 188, 221
grondwetscommissie
 (1814) 153-154, 166-167, 226-227, 312
 (1815) 30-32, 36, 47, 67, 127-128, 170, 194, 226-227
- Handelingen der Tweede Kamer 19
Henegouwen 106, 134, 202, 296
Hoewelaken 32, 40-41, 50, 232, 251
Holland 57, 62, 86-89, 91, 104, 110, 120-121, 137-138, 148, 158, 160-161, 163, 179, 203-205, 210-217, 263, 286, 296
 overzicht 86, 102, 135, 158, 191, 198, 203-204, 261
splitsing 220-221, 298
House of Commons 15, 18, 31, 85, 92, 95, 119, 135, 139, 236, 244, 254, 276-277
Huis van Oranje 28-29, 59, 66, 69, 81, 122-123, 154-155, 165, 167, 176, 179-180, 182-183, 185-186, 195, 233

- Inlijving 12, 64, 127, 130, 195-196, 273
- Jaarboeken van het Koninkrijk der Nederlanden* 69
- jachtwet 42-43, 199, 251
- Kamer van Volksvertegenwoordigers (België) 152
- katholieken 29, 32, 75, 141, 143, 148, 174, 177, 194, 209
- kiesstelsel 21, 189, 195, 217-221; *zie ook* gouverneurs
- Koninkrijk Holland 12, 29, 64, 81, 126-127, 154, 169, 248
- kostuum 59
- landsheerlijk bestuur 11, 15, 30-31, 54-55, 58, 72, 86, 91, 95, 171, 224
- last en ruggespraak 31, 86-88, 93, 111-114, 190, 194, 201, 212, 218-220, 226
- Leeuwarden 208
- Leiden 42, 91, 100, 104, 112, 124, 138, 210-211
- liberalen 13, 75, 141, 174, 186, 200, 209-210, 216-217, 234-235
- Limburg 199-201, 253, 296
- Luik 34, 43-44, 103, 296
- luitenant-stadhouders 191-193
- Maastricht 103
- Metamorfose van Nederland, De* 11
- Middelburg 54
- monarchie 11-12, 31, 43, 68, 153-154, 170-171, 178
- Namen 202, 296
- natie 41, 60, 71, 85, 111, 130, 141, 156, 165, 177, 210
- Nationale Vergadering (1796-1798) 14, 58-62, 67, 80-81, 91-92, 114, 124-125, 130, 135, 226
- Nederlandse Gedachten* 210
- Nijmegen 162
- Noord-Brabant 148, 296
- Noordstar, de* 210, 213-217
- notabelen 25, 29, 37, 50, 219, 226
- Notabelenvergadering (1814) 167-169, 196 (1815) 196-197
- notulen 18-19, 45, 88, 91-92, 149-150, 176, 244
- onafhankelijkheid (Tweede Kamerleden) 17, 27, 40, 44, 73-75, 81, 92, 138, 143, 146, 148, 189, 193, 203-212, 217, 219, 230
- openbaarheid 31, 41-45, 47, 50, 62, 67, 85, 91, 98, 100, 107, 116, 124-128, 130, 133, 135, 146, 151, 183-184, 187-188, 226, 229, 232
- oppositie 13, 35, 43-44, 75-76, 98, 102-108, 127, 141, 143, 146-149, 177, 179, 210-217
- opstand
Nederlandse 54, 177-178, 186, 240, 292
recht van 136
- Oranienstein 28
- Orde van de Nederlandse Leeuw 30, 206-209, 221, 272, 301
- Overijssel 86, 88-90, 115, 122, 131-132, 160, 203, 211, 296
- patriotten 11-12, 27-29, 34, 57, 60, 62, 123, 154, 161-162, 167-168, 193, 265
- persuasie 35, 86-91, 108, 111-115, 230-231
- petities 33-35, 37, 39, 44-46, 50, 75-79, 103-105, 141, 174, 177, 209-210, 232, 269, 292
- poldermodel 15-16
- prefecten 41, 195-196, 273
- presentie 48, 86, 89, 109-113, 213, 253, 264, 266, 273
- Prinsjesdag 20, 153, 238, 264
- privileges 42, 60, 162, 168, 227
- Provinciale Staten (Republiek) 88-89, 114, 157, 174, 191, 218, 225 (Restauratie) 20, 31, 33, 39, 93, 174, 190, 193-205, 208-210, 212, 218-219, 230, 232, 235

- 348 Raad van Brabant 68
Raad van State
 (Republiek) 89, 108, 155, 157-161, 164-167, 169
 (Restauration) 27, 32-33, 36-41, 44-45, 47-50, 74-75, 83, 95-96, 101, 105, 108, 115, 135, 169, 195, 232
rangorde 170, 172-173, 184
 spreek- en stemvolgorde 30, 86-87, 92-94, 108-110, 138, 273
 zitplaatsverdeling 30, 73-75, 86, 93, 224, 227
regentenmentaliteit 14-17, 37
Reglement van Orde 30, 33, 83-86, 91-96, 99, 104, 110-113, 116, 125, 139, 231, 238
Republiek van de (Zeven) Verenigde Provinciën *passim*
 erkenning onafhankelijkheid 56
 generaliteit 27
 publieke kerk 31-32
 terugverwijzen naar 31, 42-48, 73, 108, 167, 181, 185-187, 202, 218
resoluties 55, 60-62, 81, 87-91, 114-116, 120-121, 129, 227-228
ridderschap 29, 57, 195, 215
ruggespraak *zie* last en ruggespraak

Sattelzeit 11-12, 234
spreek- en stemvolgorde *zie* rangorde
stadhouderschap 11, 56-60, 154, 157-167, 171, 179
Standaard, de 218
Staten-Generaal (Republiek) *passim*
 bevoegdheden 89, 118-119, 157-158, 224-225, 286
 reglement 86-87, 93-94
 samenstelling 55, 191
Statenzaal 54-56, 58, 60, 65-66, 80, 123, 164, 225

Tiel 41
Tongeren 200
traditie *passim*
 definitie 14-18, 166, 224-225
 generaties 9, 26, 52; *zie ook* familiebanden

invention of 10, 153, 233
Tradition and the Individual Talent 224
Trêveszaal 8, 56-57, 60, 65-68, 94, 127, 154, 163, 169, 228-229
Trond, St. 200
Troonrede (Aanspraak) 156, 171-176, 181-183, 187-188, 231
Tweede Kamer der Staten-Generaal *passim*
 bevoegdheden 10, 84-85, 95-96, 228-229
 reglement 83-86, 94-96, 109-111, 113; *zie ook* Reglement van Orde
 samenstelling 48, 193-198, 296; *zie ook* kiesstelsel
tweetaligheid 42-43, 77, 97, 127, 136-144, 171-172

Utrecht 29, 37, 64, 86, 88-89, 91, 104, 135-136, 140, 161-162, 191, 193, 197-198, 203-204, 208, 217
Unie van (1576) 54, 56, 60, 85, 118, 154, 157,
Vrede van (1713) 28

Verenigd Koninkrijk der Nederlanden
 constitutionele crises 44-46, 75-76, 143-146, 179-181
 ontbinding 47-48, 79, 146, 180-181
 totstandkoming 67, 69, 170, 228
Verenigde Staten van Amerika 31, 236
Vertegenwoordigend Lichaam (1798-1801) 62-64, 92, 226
volhardingspolitiek 46-47, 104, 148-149, 182
volksvertegenwoordiging 18, 34, 46-47, 59, 71, 76, 91, 95, 123-124, 126, 128-129, 135-136, 150, 152, 156, 168, 178, 189, 212, 218-219
voorzitter
 Bataafs-Franse parlementen 58, 61, 92, 126
 Eerste Kamer 23, 117, 174, 259
 Staten-Generaal (1795) 86-88, 161
 Staten-Generaal (1814) 30, 93-94,

ZAKENREGISTER

- Tweede Kamer 32-36, 68, 101-108, 231

vrijheid

 - onderwijs 75-76, 174, 176
 - pers- 75-76, 110, 143, 146, 176, 179

welsprekendheid 125, 128, 130, 133-136, 138-152

Wetgevend Lichaam (1806-1810) 26, 29, 62-64, 77, 169, 226, 268
- Wetgevend Lichaam (Keizerrijk) 29

Zeeland 30, 34, 44, 86, 89, 132, 160, 191, 198, 252, 296, 301

zitplaatsverdeling *zie* rangorde

Zutphen 41

Zweden 18, 290

Zwolle 208

